

פרק ה

הדגם הפסיכואנליטי של פרויד

זיגמונד פרויד נחשב לאבי הפסיכואנליזה. הוא הציג תאוריה כללית של האישיות, שמנסה להסביר את הפסיכולוגיה של האדם על-פי תהליכים רוחניים לא־מודעים. מן הראוי לציין כי אף שקיימות כיום גישות פסיכואנליטיות אחדות, בחרתי להתמקד כאן בעיקרי רעיונותיו של פרויד. בחירה זו מקורה בקוצר היריעה, בגלל רוח התקופה, ועקב כך שמחשבות אלה הפכו לאבן פינה בגישות ובזרמים הפסיכואנליטיים שהתפתחו בעקבותיו במהלך המאה ה־20.

1. דורה ומושה

פרויד העדיף להמחיש את האופן שבו באות לידי ביטוי ההפרעות הנפשיות באמצעות דוגמאות קליניות. מבין כ־133 המקרים המוזכרים בכתביו, רק סיפוריהם של שישה מטופלים זכו לסקירה נרחבת. שש המסות שבהן תיאר את מצבם הנפשי הפכו לאב־טיפוס בתיאור ובהסברה של תופעות נפשיות חריגות בגישה הפסיכואנליטית.¹ במסות אלה יש מזיגה של הצגת הסימפטומים והאטיולוגיה בצורה ספרותית ורפואית ייחודית לכל דמות. מדובר בתיאורים ספרותיים המלווים בפרשנויות ברוח התובנות הפסיכואנליטיות. ההתייחסות לסימנים ולתסמינים של המטופלים היא לפי שיטתה של הרפואה (גי, 1993; סטור, 1993).

מבין המסות של תיאורי המקרים שבהם טיפל פרויד, בחרתי להתייחס

---

1 פרויד היה מודע לאפשרות, שהמקרים הטיפוליים שלו ייבחנו כיצירות ספרות. ב"מחקרים בהיסטוריה" כתב: "לא תמיד הייתי פסיכותרפיסט. כמו נירופתולוגים אחרים, הוכשרתי לעשות אבחנות מקומיות ופרוגנוזה באמצעות חשמל, ועדיין נראה לי מוזר כי סיפורי המקרים שאני כותב עשויים להיקרא כסיפורים קצרים, וכי ניתן לטעון שחסר בהם חותמו הרציני של המדע. עלי לנחם את עצמי במחשבה כי טבעו של הנושא הוא שאחראי לכך, ולא העדפתי שלי" (פרויד וברויר, 1985, בתוך עמנואל ברמן, 1994, עמ' 22).

למקרה של דורה:² בעיני רבים נתפס תיאור קליני זה כאב־טיפוס לתיאור ההיסטוריה והבנתה וגם כיצירת מופת ספרותית. את המסה הזו בחרתי להשוות לסיפור חייה של מושה, גיבורת הסיפור "בדרך קוצים" (בארון, 1943). סיפור חייהן של שתי נערות אלה נמצא מתאים במיוחד להשוואה בשל הדמיון בגיל ובסוג ההפרעה הנפשית. שתיהן סבלו מסימפטומים היסטריים ומהתקפי דיכאון. מושה סבלה גם משיתוק היסטרי בשתי רגליה שהופיע לאחר הלידה הראשונה, ואילו דורה סבלה מהתקפים של שיעול היסטרי, מעוינות בלתי מוסברת ומאבדן הקול לפרקי זמן.

א. תמצית קורות חייהן של מושה ושל דורה

מושה

הסיפור "בדרך קוצים" פורש את קורות חייה של מושה מילדות ועד זקנה. בגיל שלוש מתייתמת מושה מאמה, ואביה נישא ל"אשה אחרת". בהיותה בת שלוש־עשרה מתרושש האב מנכסיו, ומושה נאלצת לתפקד בביתה כמשרתת. בעקבות משבר כלכלי זה היא נאלצת להיפרד מן המבשלת הזקנה, חיה־רישא שהייתה לה כאם, ומן הפרה האהובה עליה. על הקשיים הנערמים בחייה במציאות היא מנסה לפצות באמצעות קריאה בספרים, השתעשעות עם הדמיון וידידות עם נחום. בסיועו ועל גבי זרועותיו היא מצליחה ליהנות מגן הוורדים של השכן בלי להישרט מן הצמחים הדוקרניים. בבחרותה היא נישאת לנחום בתיווכה של הדודה יוכבד ויולדת לו שני ילדים. היא לוקה בדיכאון לאחר הלידה, ותינוקה הראשון מת סמוך ללידה בגלל חוסר חלב. זמן קצר אחר כך היא חולמת חלום שממנו היא מקיצה משותקת בשתי רגליה. בעקבות השיתוק היא מפתחת תלות גמורה מבחינה פיזית ונפשית בנחום, ומסיבות אלה נשלח בנה השני בנימין למשפחה אומנת. רוב הזמן מבלה מושה במעקב מבעד לחלון אחר מעשיו של נחום ומעשיהם של שאר אנשי העיירה. בכל פעם שהוא חומק משדה ראייתה היא מתעלפת. הסביבה האנושית מתאכזרת כלפי מושה באשר היא רוגזת על העזתה ללדת, אף שאיננה מסוגלת להיטהר במקווה. סביבתה גם רוטנת על עצם

2 השם האמתי של דורה היה אידה באואר (Ida Bauer). הטיפול בה היה בשלהי 1900 וסוכם בכתב ברובו בראשית 1901, אך פורסם לראשונה בשנת 1905.

אומללותה, שהופכת אותה למשביתת שְׁמָחוֹת. יוצאי דופן הם זוג זקנים, המכונים "הזקנים ההומניים". אלה נוהגים לבקר אותה ולהרעיף עליה חיבה. במהלך השנים עושה נחום חיל בעבודתו כצלם, ובאמצעות ידידו, שמואל פודה את בנו בנימין מידי המשפחה האומנת. הבן שבגר בינתיים, מצטרף לעבודתו של אביו וממשיך אותה כיוורש, לאחר מותו הפתאומי של האב מהתקף לב. לימים נישא בנימין לנכדתם של הזקנים ההומניים ומטפל במושה במסירות בימי זקנתה.

דורה

דורה נולדה בשנת 1882 בווינה להורים ממוצא יהודי, שחיי הנישואים שלהם לא עלו יפה. הוריה התיידדו בעיירת מרפא עם מר וגב' ק', ונהגו לצאת אתם בצוותא לחופשות קיץ משותפות. כבר בגיל שבע סבלה דורה מהרטבות בלילה ומקוצר נשימה. בהיותה בת שתיים-עשרה, בתקופה שבה התחיל אביה לנהל רומן עם גב' ק', הופיעו אצלה סימפטומים גופניים של כאבי ראש, אבדן הקול ושיעול. שנתיים מאוחר יותר היא חווה טראומה: מר ק' מזמין אותה בעורמה אל חנותו ונושק לה על שפתיה. אף שמעמד זה עורר בה שאט נפש, היא ממשיכה להיפגש אתו, אבל מקפידה שלא להישאר בחברתו לבדה. בגיל שש-עשרה לערך מתרחשת הטראומה השנייה בחייה. בשעת טיול משותף על שפת האגם שבאלפים מציע לה מר ק' בצורה מפורשת למדי לתנות עמו אהבים. כאשר היא מתלוננת על כך, הוא מכחיש באופן נמרץ את טענותיה, וטוען שמקורן בדמיון רומנטי מופרז. בשנת 1900, בהיותה בת שמונה-עשרה, ממשיכה דורה לסבול מהתקפים של שיעול עצבני, דיכאון, פיזור נפש, יחס עוין כלפי הוריה ומהופעה מחודשת של המיגרנה. בגלל מכתב התאבדות שהשאירה ואבדן הכרה בעקבות מריבה עם אביה, נכפה עליה טיפול פסיכולוגי אצל פרויד. למעשה ראה פרויד את דורה לראשונה בגיל שש-עשרה, כשסבלה משיעולים ומצרידות, אולם התחיל בטיפול מסודר שנכפה עליה רק שנתיים מאוחר יותר. בינואר 1901 הוא כתב ותיאר את הטיפול בה בכותרת "קטע מתוך אנליזה של היסטריה".

ב. התיאור הספרותי והתיאור הפרוידיאני

1. **הצגה משותפת של הסיבות עם הסימפטומים** – מבחינה רעיונית בולטת בשני התיאורים ההצגה המשולבת של סימפטומים יחד עם הניסיון להסביר

אותם.³ כך למשל מתייחסים החוקר המספר (בסיפור "דרך קוצים") והחוקר הקלינאי (פרויד) למשמעות הסיבתית של התקפי שיעול. המספר מנמק את הופעתם של סימפטומים כאלה אצל הדודה יוכבד כתוצאה ממועקה נפשית:

"הדודה יוכבד שכבה חולת אסתמה במיטתה והמחשבה בלבד כי הייתה בת אחותה לשפחה הביאה עליה התקפות חנק" (דרך קוצים, עמ' 69).

באופן דומה מנסה גם פרויד לא רק לתאר אלא גם להסביר את הסיבה הפסיכולוגית להתקפי השיעול של דורה. בהתחלה הוא מפרש את התקפי השיעול כביטוי לאהבתה הכמוסה של דורה למר ק' (פירושו מסתמך על העובדה שהם התרחשו בתקופות שבהן נעדר מר ק'). בהמשך הוא מפרש את הגירוי בחלל הפה כביטוי לפנטזיה שלה על יחסי מין אוראליים בין אביה לגב' ק'.⁴ קצרה היריעה מלפרט כאן את כל השלבים שהולידו את פרשנותו האחרונה של פרויד. מכל מקום, שני הפירושים מציגים את האופן שבו נשזרה בטקסט הקליני ובטקסט הספרותי הצגת הסיבות כחלק בלתי-נפרד מהראיית הסימפטומים. מעבר לדמיון שברעיון, הבדל חשוב בין הטקסט הספרותי למסה הפסיכואנליטית נעוץ בסגנון השונה של מידת המעורבות בהסברת הסימפטומים. מול הפירושים הנמרצים שהכביר פרויד על דורה נוקט המספר עמדה של משקיף מן הצד. זהו מספר:

"כל-יודע' אך נמנע מפרשנות, המדווה באיפוק תמציתי ובניטרליות על עתות של סבל, אושר, פורענות וישועה בעולם המתואר על ידו [...] המשפטים הקצרים וההסתפקות בציון העובדות, בלי שתפורט משמעותן הרגשית עבור הדמויות, בולטים לאורך הסיפור. בכך כביכול מפגין המספר עמדה של מתבונן חיצוני, שאינו מעורב בהתרחשות, ואינו מעוניין לפרשה בפני הקורא" (הרציג, 1992, עמ' 79).

3 בניגוד, למשל, להפרדה הקיימת בין התמונה הקלינית והדפוס הסיבתי במודל הרפואי.

4 ובלשונו של פרויד: "מכל מקום, לא ניתן היה לדחות את הרעיון המשלים, שהתקפי השיעול שלה, שמקור הגירוי שלהם, כרגיל היה דיגדוג בגרון, מייצגים סיטואציה של סיפוק מיני באמצעות הפה בין אותם שני אנשים שיחסי האהבה שלהם העסיקו אותה ללא הרף" (פרויד, בתוך ברמן, 1993, עמ' 55).

לעומת המספר, בולטת עמדתו הפעילה של פרויד בתיאור הקליני של דורה:

"לאמיתו של דבר, ככל שהחיבור מתקדם כן הולך ומתבהר לקורא העירני שפרויד, ולא דורה, נעשה הדמות המרכזית בעלילה. פרויד המספר עושה בכתיבה מה שפרויד, הפסיכואנליטיקאי הראשון, עשה כמסתבר במציאות. אנו מתחילים להרגיש שסיפורו שלו הוא שנכתב, ולא סיפורה של דורה, שמסופר שוב. במקום להניח לדורה להיות בעלת הסיפור שלה, פרויד נעשה לבעליו של הסיפור" (סטיבן מרקוס, 1974, עמ' 133).

ניתן לסכם ולומר, כי הטקסט הספרותי פתוח לפירושים שונים, והמחבר באמצעות המספר רומז על אפשרות אחת מני רבות, ואילו הפירוש של פרויד נושא אופי רודני בגלל הסגנון הנחרץ שבו הוא מסביר את התנהגותה של דורה.

2. ההתייחסות למיניות – ההתייחסות אל השפעת המיניות כגורם במחלות נפש, היא צומת נוסף שבו נפגשת היצירה הספרותית עם התיאור הפסיכואנליטי של פרויד וגם נפרדת ממנו. אצל פרויד, וגם בסיפורים מסוימים שבהם דנתי, מופיעה תפיסה משותפת, לפיה התרבות מדכאת מדי את הדחף המיני. כך למשל הראיתי כיצד בסיפורים "רוחות רעות" (ברקוביץ) ו"ניצוץ קדוש" (שטיינברג) מתגלגלים המניעים המיניים והפנטזיות המיניות המדוכאות של הגיבורים בסימפטומים נפשיים. בסיפור "דרך קוצים" המשמעות המינית המגולמת בשיתוק של מושה היא בגדר השערה נוספת להמחיש את המורכבות שבהיסטוריה. על-פי הנרמז, השיתוק מונע ממנה להיטהר במקווה, ואף שהרתה מושה בפעם השנייה, יש מקום לחשוב שבאופן חשאי משרת השיתוק את הקושי הארוטי המודחק לתפקד כרעיה. הסבר זה משתמע מתוך התבוננות במכלול קשייה הנפשיים לתפקד כאישה בשלה ובוגרת (עם זאת, נראה כי הרווח העיקרי בסימפטום נובע מתוקף היותו כלי שרת לחמלה ולתלות באנשים הקרובים אליה).

בשונה מן הנהוג בסיפורת, הרחיב פרויד את ההסבר המצומצם של סיפוק הדחף המיני למשמעות אטיולוגית רחבה שבאה לידי ביטוי בחיי כולנו.⁵ בגלל

5 ראו לעניין זה את הדיון בסעיפים הבאים ובמיוחד בסעיף שדן בהדחקה לא מוצלחת של חוויות מיניות שהתרחשו בילדות.

המשמעות הרחבה שהעניק לאיווי המיני, הדגיש תמיד את חשיבותו של ההיבט הפסיכו־סקסואלי ליצירת הסימפטום. לפי גישתו כל הסימפטומים הנפשיים ניוונים ממשמעויות מגוונות, שלפחות אחת מהן נושאת משמעות מינית. על מנת להדגיש כאן את המקום המרכזי שתפסה המיניות בפירוש משמעות הסימפטומים בפסיכואנליזה, נעקוב אחר האופן שבו פירש פרויד את חלומותיה של דורה. בחלום הראשון חולמת דורה שבבית פורצת שרפה ואביה עומד ליד מיטתה ומנסה להעיר אותה. אף שהיא מתלבשת מהר אמה מתמהמהת כדי להציל את קופסת התכשיטים שלה. אביה גוער בה להזדרז כדי שכל המשפחה לא תישרף ולבסוף כולם ממהרים לצאת החוצה. ברגע שהיא יוצאת החוצה היא מתעוררת.

לדעתו של פרויד משקף חלום זה את האהבה האדיפלית הכמוסה של דורה כלפי אביה. הסברו מסתמך על העובדה שדמותו של אביה מגלמת בחלום את המשיכה הארוטית החשאית כלפי מר ק'. לדעתו, הסיטואציה שבחלום מגלמת באופן מחופש את התקרית הטראומתית, שחוותה דורה לפני הופעתו הראשונה של החלום. באירוע זה הקיצה באופן מפתיע משנתה ומיהרה להתלבש, כאשר ראתה מולה את מר ק'. לדעת פרויד, החלום חזר והופיע בעקבות מריבה שפרצה בין הוריה ימים ספורים לפני שהגיעה אליו. ויכוח זה נסב על אפשרויות הגישה לחדר של אחיה. הוא החיה לדעתו את האירוע המקורי. את השרפה שבחלום הוא מייחס לעובדה שדורה ייחסה את עמדתו של אביה בוויכוח זה לחשש אובייקטיבי מפני מקרה של שרפה. לדעתו, תיבת התכשיטים שבחלום מתקשרת למתנה שקיבלה ממר ק' ולכך שמדובר במושג שמשמש בשפה הגרמנית לתיאור איבר המין הנקבי. לפי צירוף הפרטים והמשמעויות הללו מבטא החלום את חששותיה מפני חדירתו הבלתי צפויה של מר ק' לחדרה ו"לקופסת התכשיטים שלה". רגש שמקורו לדעת פרויד בחשש הינקות־אדיפלי מפני כניעה לפיתוי האבהי. כדי להסוות את הסכנה המקורית הופיע בחלום מצב הפוך, מצב שבו מציל אותה אביה מפני סכנה.

לסיכום, ההבדלים שבין הסיפורת לבין הטקסט האנליטי בנושא המיניות הם הבדלים שבתוכן ובסגנון. הפסיכואנליזה הרחיבה את המושג הצר של הדחף המיני להיבט רחב של מיניות ושליבים בהתפתחות נפשית. לכן גם השפעתם על

הסימפטומים מתוארת בצורה מרכזית ונחרצת. באמצעות סגנון זה מתקבל לפעמים הרושם המוטעה כאילו מדובר באמת מדעית ולא בהסתכלות אנושית. הסיפורת, לעומת זאת, התרכזה בפן הארוטי של הדחף המיני והותירה את הסימפטומים פתוחים לפירושים שונים. לכן, להבדיל מהפסיכואנליזה, גישתה סובלנית וההיבט המיני הוא בבחינת אפשרות נוספת ולא היבט מרכזי.

3. נקודת מוצא רפואית לעומת נקודת מוצא פואטית – אף שפרויד התייחס למשמעות הסימפטומים כפי שהם מתוארים בסיפורת בצורה חתרנית, תיאר את הסימפטומים עצמם על-פי התפיסה הרפואית המקובלת. בסיפורת לעומת זאת, אף שניתן לזהות דמיון בין תיאורים מגוונים לבין הפרעות נפשיות מוכרות, הן לא נתחמו מעולם על-ידי הגדרות רפואיות או הקבץ טיפוסי של תסמינים. השוני המהותי שבין התפיסות הללו מתבטא כבר בכותרות התיאורים של ההפרעות. המקרה הטיפולי של דורה משובץ בתוך מסה שכותרתה: "קטע מתוך אנליזה של היסטוריה". הרושם המשתמע מכותרת זו הוא שפרויד מתייחס אל דורה קודם כל כאל נערה שסובלת מסימפטום רפואי של היסטוריה. ההתרשמות היא שפרויד ראה בדורה קודם כל אתגר רפואי, ורק אחר כך דמות בשר ודם המשוועת לעזרה. מכל מקום, לכל אורך המסה התיאור הספרותי של בעיותיה ארוג בהסבר בעל אופי רפואי מדעי. כדי להמחיש את הנימה הרפואית הבולטת במבוא לסיפור הטיפולי, לאחר תיאור קצר של ההיסטוריה הרפואית והמשפחתית של דורה:

סיפור המחלה, כפי ששרטטתיו עד כה, אין בו לכאורה שום עניין מיוחד. לפנינו "Petite hysteric" עם הסימנים הגופניים והנפשיים השכיחים ביותר: קוצר נשימה, שיעול עצבני, איבוד קול ואולי גם מיגרנה, בנוסף לדכדוך, רגזנות היסטורית, ועייפות מן החיים, שקרוב לוודאי לא היה לה אופי רציני. ללא ספק נתפרסמו כבר סיפורי מקרה מעניינים יותר של חולים היסטוריים, ולעתים נרשמו גם בדייקנות רבה יותר, שהרי גם בהמשך לא נמצא זכר למפגעים כמו רגישות העור, הגבלת שדה הראייה וכדומה. בעניין זה ארשה לעצמי להעיר, שהרשימות הללו של תופעות משונות ומפתיעות כרוכות בהיסטוריה ולא קידמו בהרבה את הבנת המחלה, שהסתום בה עדיין רב מן הנגלה. קודם כל דרושה לנו הבהרת המקרים היותר שכיחים דווקא, על הסימפטומים הטיפוסיים שלהם. מרוצה

הייתי אילו אפשרו לי התנאים לספק הסבר מלא למקרה הזה של "היסטריה קטנה". לאור התנסויותי עם חולים אחרים, אין לי ספק שדי היה האמצעים האנליטיים שלי להשיג את המטרה הזאת (פרויד [1905] בתוך ברמן, 1994, עמ' 41).

כאמור לעיל בהמשך הטקסט ישנה התייחסות דומה, מפני שפרויד כאיש מדע מעוניין להקיש מן המקרה הפרטי של דורה לתהליך עקרוני של היווצרות הסימפטומים ההיסטריים. מנקודת מוצא רפואית הוא מציין גם את תרומתם של תנאים גופניים מולדים שתרמו להיענות הגופנית כלפי הסימפטום: גם באשר להתקפת השיעול ולאיבוד הקול של דורה לא נגביל את עצמנו לפרשנות הפסיכואנליטית, אלא נמצא מעבר לה את הממד האורגני, שממנו נבעה "הנכונות הסומטית" לבטא כך את געגועיה לאהוב הנעדר זמנית. ומי שיתרשם שבמקרה זה הקישור בין הביטוי הסימפטומטי לבין תוכן הבלתי מודע של המחשבות בוצע בזריזות ובשום שכל, ישמה בוודאי לשמוע שכך יקרה גם בכל מקרה אחר, בכל דוגמה אחרת (שם, עמ' 51). מתוך גישה פואטית בחרה הסופרת דבורה בארון בצירוף המילים "דרך קוצים" ככותרת המשמשת כמטפורה לסיפור חייה של מושה. בצירוף מילים זה היא משתמשת כמטפורה לתיאור המכשולים והייסורים הנערמים בדרכה של מושה (הרציג, 1992, עמ' 70). אף שהטקסט הספרותי מתאר סימנים טיפוסיים להפרעה היסטריה, אין הוא משתמש בהגדרה כזו או אחרת בסיפור עצמו. במקום זה ישנה הסתפקות בציון העובדות בלי לכוון מראש לאוסף רפואי קבוע של סימנים ותסמינים. גישה זו מאפשרת לקורא להתייחס אל קשייה של מושה בלי למצות מראש את האפשרויות הנפשיות או הגופניות שבמצבה. כמו כן, נחשפת נטייתו של הסיפור להיות קשוב לסבלותיה הספציפיים של מושה, בלי לנסות להקנות לבעיותיה ממד של אמת כללית.

משתמע אפוא שבטקסט הספרותי, בניגוד לזה הפסיכואנליטי של פרויד, לא קיימת מגמה מדעית-רפואית להגדיר את הבעיה או להסביר את המצוקה הפרטית באופן גורף. פרויד כרופא מסתמך על הדיאגנוזה הרפואית, ואף בהסבריו לקשיים של המטופל הספציפי הוא מייחס משמעויות פסיכולוגיות מהותיות ואוניברסליות.

2. השפעת תהליכים לא־מודעים על ההתנהגות

פְּרוֹיֵד חיפש סיבות נפשיות מפעילות את הסימפטומים של ההפרעות ההתנהגותיות. בעשותו כן שבר את החשיבה המדעית של המאה ה־19, שנשענה על מוסכמות רפואיות וחיפשה את הסיבות להפרעות נפשיות על בסיס פיזיולוגי ונירולוגי. הנחת היסוד שלו הייתה שדפוסי ההתנהגות והנטייה להפרעות נפשיות מתגבשים בשנות חייו הראשונות של האדם. הוא הניח כי טראומות מוקדמות, משאלות שנדחו ותשוקות שדוכאו, מוסיפות להתקיים ולפעול בלא־מודע. על־פי תפיסתו צפים מניעים מוסווים אלה בחלום, בפנטזיה, בפליטות פה וקולמוס, בסימפטומים נירויטיים ופסיכוטיים. מנקודת מבט דטרמיניסטית זו, לפיה רגשות מן העבר משפיעים על ההתנהגות בהווה, פיתח רעיונות שונים, אשר יסקרו להלן בתמציתיות. הוא קיווה לפתח בעזרת רעיונות אלה שיטה אחידה להסברת מכלול המניעים לתפקוד הנפשי, לאורך הרצף שבין הנורמלי ועד לאנורמלי (ברמן, 1990b; Freud, 1917a).

פְּרוֹיֵד האמין שקיים תהליך רוחני, הנוטה להרחיק זיכרונות לא נעימים מן ההכרה ולבטלן. תהליך זה כינה בשם "הדחקה". לפי גישתו הרגשות שהורחקו מן התודעה נאבקים לבטא את עצמם בעקיפין באמצעות הסימפטומים הנפשיים. בתחילת דרכו סבר, כי ההרגשה המודחקת קשורה לטראומות מן הילדות, עם אירועים מבישים, מכאיבים או מאיימים, שהמטופל רוצה לשכוח. מאוחר יותר הכיר בכך שמדובר לאו דווקא באירועים ממשיים, אלא גם בפנטזיות. על־פי השקפות⁶ חילק את האישיות לשלושה תחומים מרכזיים:⁷ המודע, הסמוך

6 את הדגם הנפשי שעל־פיו חילק את האישיות לרמות שונות כינה בשם "המודל הטופוגרפי". שמו של המודל נגזר מהשוואת רמות המודעות השונות לרמות הקרקע השונות במפה הטופוגרפית (ברמן, 1990a; Freud, 1915b).

7 המודע (Consciousness) מייצג את מכלול המחשבות, הרגשות, הזיכרונות, הצרכים והתחושות שאנשים ערים להם. מדובר בזיהוי של מידע המגיע מהתרחשויות בסביבה החיצונית והפנימית כאחד. הסמוך למודע (Preconscious) מייצג את מכלול התכנים, האירועים והתהליכים הלא־מודעים ברגע נתון, אך יכולים להיעשות מודעים ללא קושי על־ידי מאמץ או רצון להיזכר בהם. הלא־מודע (Unconscious) מייצג את תחום החיים הנפשיים שאין אנו יודעים עליהם ולא זוכרים אותם (Freud, 1990, 1915a, 1916a, 1916b).

למודע והלא-מודע. במובן הכללי מאפיינים מונחים אלה את היכולת הנפשית של האדם להיות ער ולהגיב לגירויים ברגע מסוים (Freud, 1915a). תרומתו הייחודית של פרויד למושג הלא-מודע, בהשוואה ללא-מודע של הפילוסופים ואנשי התרבות, הייתה בתארו את הדרכים העקיפות שבאמצעותן מגיחים מניעים אלו אל המודעות. לפי גישתו, התוכן המנטלי המודחק זוכה להתבטא רק בתנאי שהוא עובר צנזורה ולובש מסווה. אמצעי ההסוואה נועדו להגן על הופעתם הגלויה של התכנים המסוכנים, והם יכולים ללבוש צורות שונות (Freud, 1900, 1915a, 1916a, 1916b)⁸.

פרויד הכיר בעובדה שבחלק הלא-מודע פועלים גם אינסטינקטים שמקורם במבנה הגופני. ריגושים תוססים אלה מבקשים לבוא על סיפוקם באמצעות פעילות מוטורית ללא דיחוי וללא קשר לדרישות המציאות. איוויים אלה נתקלים בחלקים נפשיים אחרים, המבקשים באמצעות השכל הישר לדחות את סיפוקם לעיתוי אחר ולעשות זאת בדרכים מתאימות יותר מבחינת העולם החיצון. בדגם הנפשי החדש שפיתח⁹ זיהה שלושה חלקים מרכזיים: א. "הסתמי" – החלק של היצרים, שכל מגמתו לספק את צורכי החושים; ב. "האני" – החלק הנפשי, המייצג את ההיגיון והשכל הישר ומנסה לפשר בין הלחצים הפנימיים לבין דרישות המציאות החיצונית; ג. "האני העליון" – המייצג את הפנמתם של כללי ההתנהגות הרצויים. חלק זה מכיל בתוכו ערכי מוסר אידאליים מחד גיסא, ומכלול רחב של איסורים (המצפון) מאידך גיסא. לפי גישתו האישיות הבריאה מבוססת על היכולת להיאבק ביצרים המבעבעים, בסכנות הטמונות בעולם החיצון, ובאיונות הנגרמת מהתנהגות המרוחקת מן האידאל או מנוגדת למצפון.

8 פרויד התייחס אל החלומות כאל סימפטומים נירוטיים. בתאוריית החלומות שלו תיאר את התהליכים הנפשיים שמסווים את הרעיונות ה"מפריעים". לפי השקפה זו החלומות והסימפטומים עוברים תהליך מורכב של הסוואה. בהקשר זה תיאר ארבעה תהליכים מרכזיים: א. עיבוי – כאשר כמה דמויות מתמזגות לדמות אחת; ב. התקה – כאשר רגשות הקשורים לאדם מסוים מועברים לאדם או לנושא אחר; ג. ביטוי סמלי – כאשר תכנים, רעיונות ורגשות אסורים מופיעים בצורה חזותית סמלית ותמימה לכאורה, ד. עיבוד משני – תהליך המארגן את התוכן הסמוי על-ידי תוספות שונות בצורה כזאת שהחלום הגלוי, למרות סילופו, ייצור "סיפור" מתקבל על הדעת (Freud, 1900).

9 דגם זה כונה בשם "הדגם הסטרוקטורלי" (המבני), והמונחים המקוריים שבהם השתמש הם: "הסתמי" (Id) "האני" (Ego) ו"האני העליון" (Super Ego).

התמודדות יעילה עם כל הגורמים הללו מספקת פתרונות יעילים, ואילו האנשים הסובלים מהפרעות נפשיות מתקשים בתפקודים מעין אלה (פרויד, 1968א, 1968ב; Rycroft, 1972).

על-פי מודל זה גם בתחום ה"אני", שבו פועלים מרב הכוחות המודעים של הנפש, מתקיימים תהליכים נפשיים לא-מודעים, אשר נועדו למנוע מן החומר הפסיכולוגי המאיים את הגישה למודעות.¹⁰ אמצעים אלה כינה בשם "מנגנוני הגנה". הנחת היסוד של התאוריה הפסיכואנליטית היא, שמידת החוסן הנפשי תלויה באופני ההגנה שהחולה נוקט. הנחה זו התבססה על התפיסה, על-פיה לכל שלב בהתפתחות הנפשית יש אמצעי הגנה אופייניים לו, כאשר טיבם ויעילותם משתפרים עם סדר ההתפתחות הנפשית (פרויד, אנה, 1978). לכן ככל שהמנגנונים מוקדמים יותר, הם מעוותים ומקצינים יותר את המציאות, ומתקשים לעכב במידה מספקת את הביטויים הגולמיים של הדחף. מכאן ניתן להסיק שאצל החולים הפסיכויים והסובלים מהפרעות אישיות, רוב מנגנוני ההגנה הם פרימיטיביים, ואילו אנשים המגלים יכולת הסתגלות והתמודדות אופטימלית במצבי לחץ ומשבר נהנים מרמות מפותחות יותר של מנגנונים אלה (Freud, 1915a, 1926; Madison, 1956).

על-פי השקפת עולמו של פרויד, הייחודית לתקופתו, גם בפסיכוזות הקיצוניות מתקיימים תהליכים נפשיים אלה – של התגוננות מפני המציאות וכלפי הדחפים. במצבים שבהם כבדים היצרים מנשוא, עלולה להתרחש נסיגה אל עבר שימוש במנגנוני ההגנה משלב מוקדם ביותר בהתפתחות. במקרים קיצוניים, כמו במצבים סכיוזופרניים, עלולה הנסיגה להעמיק עד לשלב הארכאי, שבו התהווה החלק המודע של האישיות. לפיכך במצבים אלה ההתגוננות בפני המציאות החיצונית או הפנימית המאיימת, נעשית באמצעות מערכת תפיסתית חלופית של הזיות ומחשבות שווא, היוצרת מציאות חדשה ופרשנות מוטעית על-פי הצרכים הנפשיים (Freud, 1924a; Fenichel, 1945).

10 פרויד השתמש במונח "הדחקה" כמונח מייצג של כל תכסיסי ההגנה, אשר נועדו למנוע מן החומר הפסיכולוגי לחדור למודעות. אולם במשך הזמן זוהו ונוספו על-ידי ועל-ידי ממשיכי דרכו "כלי נשק" נוספים כגון בידוד (Isolation), ביטול הנעשה (Undoing), וכן הלאה.

פרויד הגיע למסקנה, כי גם לילדים יש רגשות ומאווים מיניים.¹¹ לפי שיטתו מקורן של ההפרעות הנפשיות הוא בדיכוי יתר של התשוקות או של הפנטזיות המיניות בשנות החיים הראשונות (Freud, 1905b). בשל דיכוי זה נשארה מיניותו ואישיותו של האדם הנירוטי בלתי מפותחת בחלקה. פרויד מנה חמישה שלבים מרכזיים בהתפתחות הנפשית-מינית מינקות לבגרות,¹² בדרך אל הזהות המינית הבוגרת. ברמה הקונקרטיית התייחס בסולם התפתחותי זה לאיברים בגוף, אשר מהם מפיק הילד הנאה. ברמה מופשטת יותר כלל במושג "סיפוק מיני" כל התנהגות מלאת אהבה וידידות, שמוצאה בהתקשרות הילד אל הזולת המשמעותי (להלן "אובייקט"¹³) המטפל בו (Freud, 1905a, 1923). מסקנתו של פרויד הייתה, כי בערך בין גיל שלוש לגיל חמש מתרחש תסביך אדיפוס. בשלב נפשי זה הילדים נמשכים אל ההורה בן המין האחר ומתחרים על אהבתו עם ההורה בן מינם. תסביך זה נפתר על-ידי הזדהות עם ההורה בן מינם.

11 על רקע מושגי הצניעות הוויקטוריאנית הייתה תפיסתו של פרויד את האדם כאדם יצרי ומיני על-פי טבעו בגדר מהפכה של ממש. באווירה השמרנית של שלהי המאה ה-19 סבר רוב הציבור כי סטיות מיניות הן שחיתויות תורשתיות או גילויי התנוונות מלידה. הכרזתו של פרויד, כי חיי המין מעוגנים בשלבי החיים המוקדמים הייתה חדשנית במיוחד. בעזרת המודל שכינה בשם "המודל הגנטי" ("גנטי" במובן התפתחותי) ניסה לתאר את מכלול החוויות הקשורות למיניות, שהאדם עובר מינקות לבגרות בדרכו אל הזהות המינית הבוגרת כגבר או כאישה.

12 השלבים הפסיכו-סקסואליים על-פי סדר התפתחותם: א. השלב האוראלי (Oral, מלטינית "דרך הפה") מן הלידה עד גיל שנתיים; בשלב זה התינוק מוצא את עיקר סיפוקו דרך הפה, ושד האם מהווה את האובייקט הראשון. ב. השלב האנאלי (Anal, מלטינית "פיה-הטבעת") עד גיל ארבע; היצריות ממוקדת בפיה-הטבעת. ג. השלב הפאלי (Phallic, בלטינית "איבר המין הזכרי"); עד גיל חמש-שש הילד מתעניין בגופו, באברי המין ובהבדלים בין המינים; בשלב זה מתפתח תסביך אדיפוס. ד. שלב החביון (Latency), מגיל חמש בערך ועד לתחילת ההתבגרות המינית; בשלב זה היצריות חבויה. ה. מגיל שלוש עשרה ואילך, שבו ממוקדת היצריות באברי המין ובו מגע מיני מלא נעשה מקור הסיפוק המרכזי, מתפתחת המיניות הבוגרת.

13 התאוריה הפסיכואנליטית טבעה את המושג "אובייקט" לתיאור אדם או חלק ממנו, או סמל המייצג אחד מאלה. הללו מהווים מקור של סיפוק המאווים היצריים. תאורטיקנים פסיכואנליטים הרחיבו את הזיקה הראשונית של הדחף להקשרים רחבים יותר של השקעה בזולת המשמעותי הממשי, או בגרסה המופנמת שלו (Greenberg & Mitchel, 1983).

לדעתו פתרון זה חיוני כדי שתתפתח יכולת נפשית תקינה לעבור לארוטיות מינית בוגרת, לאהוב ולממש את האהבה כלפי הזולת (Freud, 1915c, 1924b). לפי שיטתו ילדים שחונכו באופן נוקשה, מחמיר, או לא־עקיב, עלולים "להיעצר" באופן פסיכולוגי באחד מן השלבים ההתפתחותיים שלפני המיניות הגניטלית הבוגרת. אנשים כאלו פיתחו טיפוסי אופי, אשר סיפקו באופן חלקי את הדחפים הבלתי־מסופקים האופייניים לאותו השלב.¹⁴ הוא חשב שרוב האנשים כבולים בתוך דפוסי התנהגות, אשר עוצבו בשלב ההתפתחותי הדומיננטי בעיצוב התנהגותם. בתגובה למצבים של עומס רגשי חלקם האחר נוטה לסגת לדפוסי התנהגות המאפיינים את השלבים הרגשיים המוקדמים יותר (Freud, 1912a, 1917b, 1917c; Deutch, 1965).

פרויד הניח, שניתן לתאר את הפיזור ואת ההשקעה של האנרגיה היצרית בחיים הנפשיים על־פי אותם עקרונות, ששלטו בזמנו בעולם המדעי בפיזיקה ובפיזיולוגיה.¹⁵ בתאוריה הראשונה שלו התמקד ביצרי המין והחיים, ואותם הוא

14 האנשים המשותיים לקבוצת "הטיפוס האוראלי" מתוארים כבעלי נטיות לפסיביות, תלות וספקנות. תכונות אלה מופיעות בדרך כלל אצל אנשים המגלים מצבי רוח הפכפכניים. ההנחה היא שבבסיס ההתנהגות הזו טמונה השאיפה הקמאית להתמזגות עם האם ולנטייה לפיצוי על תחושת הקיפוח שחש הילד כשנותק משדי אמו. לפיכך, כאשר הדרישות או הרצונות מסופקים, נוצרות תחושות עזות של התמזגות. לעומת זאת, מתעוררות תחושות של דיכאון והתרוקנות בתגובה לאי־הסכמה, בדומה לחוויות הראשוניות של פרידות בלתי צפויות מן השד. בין האנשים בעלי נטיות אוראליות כאלה קיימת נטייה לפתח הפרעות אכילה והגזמה בצריכת סמים ואלכוהול. הטיפוס "האנאלי" מתואר כטיפוס מסודר ושיטתי, בעל נטיות מופרזות לסדר, לעקשנות ולקמצנות. טיפוסים אלו עלולים לפתח הפרעות כפייתיות כביטוי לקונפליקט המרכזי בין צייתנות למרדנות. הטיפוס הפאלי מתואר כבעל נטיות לאסרטיביות, לאמביציוזיות ולהישגיות כלפי הזולת. נטיות אלו הופכות את ההתנהגות המינית להצגה של יכולת, במקום יכולת להנאה ממשית על בסיס הדדיות ואמפתיה כלפי הזולת (Abraham, 1911, 1927; Fenichel, 1972; Jones, 1937; Maddi, 1989c, p.7; Rycroft, 1972).

15 באמצעות המודל האקונומי (כלכלי) ביקש פרויד להראות, שהפרעות נפשיות עלולות להיגרם בשל בעיות בחלוקת האנרגיה הנפשית והשימוש בה. הוא תיאר את המערכת הנפשית כמופעלת על־פי ארבעה עקרונות בסיסיים: א. עקרון ההתמדה (Conservation), על־פיו השאיפה של המערכת היא לשמור על רמה קבועה של אנרגיה; ב. עקרון האנטרופיה (Entropy), שפירושו הפעלת תהליכים לשמירת האיזון נוכח מצבי דחק; ג. עקרון חוק שימור האנרגיה, על־פיו סכום האנרגיה העומד לרשות המערכת הנפשית הוא קבוע; ד. עקרון ההנאה (Pleasure), כפי שכבר צוין לעיל, מאפיין את המערכת היצרית המבקשת

כינה בשם "ליבידו" (Libido, מלטינית "משאלה" או "תשוקה").¹⁶ פרויד ראה בליבידו צורה של אנרגיה או של התעוררות אינסטינקטיבית, הצומחת באדם ממקורות ביולוגיים. אנרגיה זו נוצרת מבפנים, ובד בבד עם ההתפתחות הנפשית של הילד היא מושקעת גם באובייקטים חיצוניים. בהתפתחות התקינה קיים איזון בין ההשקעה בעצמי לבין ההשקעה בזולת, בין הערכה עצמית לבין אמפתיה. בהתפתחות החריגה בעקבות חוויות שליליות של דחייה, מרוכזת ההשקעה בעצמי בלבד. במצבים אלה נוצרת הזדקקות גבוהה לאהבה ולהערצה מאחרים (תופעה המכונה בשם "נרקסיזם"). במצבים פתולוגיים במיוחד גוברת ההתכנסות פנימה עד כדי ניתוק מוחלט של קשרים עם הסביבה החיצונית (פרויד, 1968; Freud, 1914).

לסיכום, פרויד תיאר תהליכים נפשיים לא-מודעים כגורם משותף להתפתחותן של הנירוזות והפסיכוזות. לגישתו, חותרת המערכת הנפשית להגיע למצב של שיווי משקל, אולם שאיפה זו קשה למימוש מאחר שהחלקים השונים של האישיות נתונים במאבק מתמיד, הנובע מהיותם מופעלים על-ידי עקרונות נפשיים מנוגדים.¹⁷ היכולת של האדם להתמודד עם התשוקות והדחפים, עם

להפיק הנאה כפועל יוצא משחרור המתח ומירידת עוצמת הגירויים הפנימיים (מוניץ ואחרים, 1997).

16 בתאוריה זו הסתפק פרויד בראיית היחס העוין כתוצאה טבעית המובנת מאליה של הפרת הליבידו. רק בשלב מאוחר למדי בחייו ניסח פרויד תאוריה נוספת, שבה הכיר בקיומו של אינסטינקט המוות. יצר המוות מבטא שאיפה לא-מודעת לחיסול החיים, המקננת בכלנו. אולם ברוב המקרים, בהיותו מופנה החוצה, הרי הוא הדחף להרוס, לפגוע, לכבוש. זהו מניע לאיבה, לתוקפנות, להענשה עצמית, ולהתמרדות כנגד סמכות. מחשבה זו לא התקבלה על-ידי תלמידיו, חוץ ממלאני קליין (ברמן, 1990א).

17 התהליכים הנפשיים הלא-מודעים כונו בשם תהליכים "ראשוניים", להבדיל מתהליכי התודעה המפותחים יותר, המאפיינים את החיים הנפשיים המודעים, שאותם כינה בשם "תהליך משני" (Secondary Process). התהליכים הראשוניים מתוארים כמורכבים ברובם מחומרים בלתי מודעים, "חסרי מבנה", מחוסרי היגיון, חסינים מפני סתירות, מתעלמים מסדר לוגי ביחס לחלל, לזמן ולנסיבותיות. הם מונחים על-ידי עקרון העונג להגיע לסיפוק מידי של הדחפים. לעומתם, תהליכי החשיבה המשניים שואפים למתן את הדחפים ולהביאם לידי ביטוי על-ידי עקרון המציאות. תהליכים אלו מאופיינים על-ידי חשיבה הגיונית, שימוש בצופן מילולי, יכולת דחיית סיפוק והתחשבות בדרישות המציאות. (Rycroft, 1972; Laplanche & Pontalis, 1973).

החוויות שנשתכחו והמשאלות שהודחקו, היא שקובעת את טיב מצבו הנפשי. הנירוטי מפתח סימפטומים שונים, שמקלים עליו להרחיק את עצמו מתחושות בלתי נעימות במציאות. הפסיכוטי פועל באופן מנותק מן המציאות כדי לפרוק את אותן תחושות קשות (פרויד, 1968; Laplanche & Pontalis, 1973).

***

בסיפורת מגולם הלא־מודע בשאיפה לגלות את הכוחות הפנימיים המפעילים את הדמות. בדומה לשיטתו של פרויד, נעזרו רוב הסופרים בתיאור של חלומות והזיות כדי לפתוח צוהר לעולמן הפנימי של הדמויות.¹⁸ כמו התפקיד שייחדה התאוריה הפסיכואנליטית של פרויד לחלום הממשי, משקפים גם המראות שבחלום הבדיוני את כוחו של הלא־מודע להצמיח סימפטומים בחיי הערות. באמצעות אירועים טראומטיים, תשוקות ומשאלות שלא נתמלאו ולבטים נפשיים עמוקים, התחקו הסופרים (בדומה לקלינאים) אחר השפעתו של הלא־מודע על טירופן של הדמויות.

באמצעות ניתוח חלומותיהן בשינה ובהקיץ¹⁹ נתחקה כאן אחר אותן חוויות אמוציונליות, אשר הצמיחו סימפטומים מיוחדים. כיוון שאין מדובר בדמויות בשר ודם, שימשו כאן זיכרונות, אירועים ויסודות סיפוריים שונים²⁰ כמפתח

18 עם זאת, מן הראוי לחזור ולהדגיש, כי הסיפורת העברית, בניגוד לפסיכואנליזה, לא העניקה לאפשרות זו חשיבות עליונה על פני הסיבות המודעות, לעומת פרויד שבאופן חד־משמעי ייחס חשיבות מרכזית להיבטים הסמויים.

19 לא נדונו פליטות פה, בעיקר משום שתופעה זו אינה רווחת, ומיוצגת רק בשתי דוגמאות בלבד, בניגוד לפסיכואנליזה, שקשרה תופעה זו באופן מובהק לעולם הבלתי־מודע (Freud 1916a). בדוגמה הראשונה צבי הירש ("המעורב בדעת", יל"ג, 1880) מכריז בתפילה בבית הכנסת ה' אלוהיכם מת באופן שבו הודגשה הסיומת מת. פליטת הפה שלו מעוצבת כטעות מכוונת ומודעת. הדוגמה השנייה מתייחסת ליעקב אברמזון (מסביב לנקודה, ברנר, 1904). הוא מביט בפני הסופר שיינדלובסקי ואומר: "הקרחה מתנוונת ונופלת". הערה זו מעוצבת בגבול הדק שבין טעות מקרית לבין התפרצות רגשית בלתי מודעת.

20 כדי לפענח את המשמעות החבויה בחלום הנגלה אצל דמויות בשר ודם נעזר פרויד בטכניקה של העלאת "אסוציאציות חופשיות". לפי גישה זו נדרש החולם להעלות באופן חופשי אסוציאציות לתכנים שבחלום, כדי לחזור באמצעותן לעולם החוויות הסובייקטיביות

לפענוח המשמעות הסמלית הגלומה בחלומותיהן של הדמויות בסיפורים השונים. בדוגמאות להלן נראה כיצד משתקף בחלומותיהם של הגיבורים-ילדים, הווי החיים המסורתי בעיירה כאוסף של זיכרונות טראומטיים.²¹

א. ההזיה של הגיבור המספר (המעורב בדעת, יל"ג, 1880)

הרומן "המעורב בדעת" מסופר בגוף ראשון על-ידי מספר נטול שם, אשר משחזר חיזיון חוזר ונשנה, שמופיע בתקופת ילדותו המוקדמת ביותר (כמה חודשים). בסצינה זו מדמיין הגיבור, כי הוא ניצב למראשותיה של דמות אדם כשמאכלת בידיו, ומסביבו ניצבים אדישים אבותיו החיים והמתים:

"ראתי והנה דמות כמראה אדם, איש בעל שיער נורא מאד ומאכלת שלופה בידו עולה עלי לשחטני!" ("המעורב בדעת", עמ' קכו).

למרות אופייה הריאליסטי המדויק של תמונה זו, מדובר באופן ברור בחלק הלקוח מעולמו הפנימי של הגיבור כילד, על הגבול הדק שבין חלום לחלום בהקיץ. מכיוון שמדובר בחזיון ינקות, באופן טבעי אין לאדם דרך לשחזר את הזיותיו בדייקנות בגיל כה רך.

בהמשך הסיפור מתברר, שהסיטואציה המתוארת בו מייצגת בתמצית את המשמעות של העולם שבתוכו גדל והתפתח הגיבור, כפי שמשמעם גם מהמשך אותו טקסט:

"והנה – פחד אלוהים לנגד עיניי! ראיתי והנה דמות כמראה אדם, מת לבי בקרבי ויהי לאבן. אמרתי נגזרתי, עלה הפורת עלי, ואני בדמי ימי ואלכה בשערי שאול! קבלתי עלי את הדין ופשטתי את צנארי לפי חרבו. אף לא לשוא היה פחדי בפעם הזאת, כי באמת שלח השעיר את חרבו בי וישחטני – אך לא מן הצנאר, כי אחז בבשרי ויכרות את

שלו. בעזרתה של שיטה זו זיהה פרויד את המשמעות הרגשית הכמוסה של ייצוגים חזותיים מגוונים שהופיעו בחלומות.

21 וראו בעניין זה דוגמה נוספת – החיזיון הלילי הפוקד את הילד נחמן בסיפור "לאן?" (פייארברג, תרס"ד) בעת היותו בין תשע. הוא מופיע לאחר שהוא מעז להרהר הרהורי כפירה על מעשי האל וכוונותיו, ובו הוא רואה את עצמו מרחף מעל לאש הגיהנום היוקדת יחד עם ילדים חוטאים נוספים ("לאן?", עמ' 52).

ראש גויתי ופרע עורי ומצץ דמי עד כי כל עוד נפשי בי. צעקתי מנהמת לב ומכאב אָנוש יללתי. אבותי החיים והמתים עומדים סביב לי ועינם לא תחוס לחומלה עלי ונפשם לא עגמה לקול בכיי, עד כי חמל עלי שופך דמי ובראותו כי תשש כוחי כנקבה נהפך לבו ונכמרו נחומיו וַיַּגַע על-פי ויאמר: בדמיך חיי בדמיך חיי! (עמ' קכו, ההדגשות שלי)

תמונה זו מעוררת רושם שלפנינו ילד בודד מאוד, שאינו זוכה לתמיכה רגשית מספקת מצד משפחתו. בקרב הקורא האמון על הספרות המקראית, מעוררת תמונה זו קונוטציה לסיפור העקדה המקראי, שבו הסכים אברהם אבינו להעלות את בנו לעולה לשם שמים. בסיטואציה אכזרית זו מגולמת אידאה עקרונית של מוכנות להקריב את חייו של הילד לטובת האידאל הרוחני-דתית. מחשבה כזו לוקחת למעשה חומרים מוכרים מבית גידולו של הגיבור בעיירה המסורתית והופכת אותם לסמל. בגלל נהייתו של הגיבור אחר המשכילים וההשכלה שבעיירתו, הוא נתון משחר ילדותו ועד בחרותו בתחושה של איום קיומי. זאת מכיוון שבאקלים החברתי-תרבותי של עיירתו הוקעו המשכילים באכזריות מתוכה, הן בחיי הרוח הן בחיי המעשה. לפיכך עמוק בתוך לבו הוא חרד שגם הוריו יתנכרו לו ברגע שיחרוג מן המוסכמות. חרדה זו מסבירה את נטייתו של הגיבור ליפול למשכב בכל פעם שמתגנבות ללבו הספקות באמונה. על דרך ההיגיון הפסיכולוגי, תשומת הלב שהוא זוכה לה כשהוא חולה, מעמעמת את הבדידות העמוקה שמקננת בתוכו.

ב. חלומות הבלהות של פייבקה (יום הדין של פייבקה, ברקוביץ, 1911)

בדומה לחלום הקודם גם חלומות הבלהה של פייבקה משקפים את רושמו השלילי הכולל של עולם האבות על עולם הבנים. פייבקה הוא בן למשפחה יהודית שמתגוררת בקרב אוכלוסייה של גויים בתוך סביבה כפרית. חלומותיו מלמדים על הקונפליקט בין הקשר התמים והספונטני שקשר עם הטבע, לבין אורח החיים הדתי שנכפה עליו. מתח ניגודים זה מתפתח עד כדי מצבי טירוף. החלום הראשון שחלם היה בלילה שלאחר ביקורו של חסיד בבית הגיבור.

חסיד זה מייצג את הממסד הרבני ועורר בלבו השתאות ויראה בעצם לבושו הקודר והמסתורי ומעצם הגדרתו כ"שליחו של האלוהים" (שקד, תשל"ו). החסיד צבט את לחייו באצבעות צהובות המדיפות ריח סמיך של טבק, ואחר כך זקר אותן באופן שמביע אי־נחת מהתנהגותו וממעשיו. עקבות התנהגותו, שעוררה בפייבקה הנבוך והמבועת שאט נפש של ממש, ניכרים בחלומותיו באופן הבא:

"בלילות ההם ראָה בחלומי המון אָצבעות קרות, צהובות ודקות, שלוחות אֵליו לעשות לו רעה, וריחן הזר, ריח תָּרִיף, מתקתק־מריר, שם מְחַנֵּק לגרונו (יום הדין של פייבקה, עמ' קיט).

האצבעות השלוחות לעבר צווארו של הגיבור הן הזיכרון העיקרי הממלא את החלום כולו. תמונה זו מרמזת על אותו אירוע טראומתי שבו ביקר החסיד בביתו. כילד יהודי יחיד בין שכניו הגויים נחרד מאותו שליח מסתורי שמאיים עליו באצבעותיו. בהקשר הכולל של הדברים מסמנות האצבעות את תחושת הרדיפה שמתפתחת בלבו כלפי בורא עולם ונציגי הממסד הרבני. תחושת המחנק שבגרונו מסמלת את קשייו הנפשיים לאורך כל הסיפור לספוג ("לבלוע" בלשונו) עלבונות ותוכחות מפני באי כוחו של האלוהים. מבחינה זו משמשות האצבעות שבחלום כרמז מטרים לרושם העכור שיותירו בו בהמשך שרשרת של מצבים מעיקים ומביישים מצד היהודים מן העיירה הסמוכה לכפר מגוריו.

החלום השני שחלם פייבקה היה ביום הכיפורים, לאחר מסע רגלי בין יומיים של פייבקה ואביו מן הכפר הגויי לעיירה היהודית הסמוכה. מלכתחילה, היציאה למסע מלווה בחששות כבדים מפני קדושתו של היום הזה ומפני היהודים שבעיירה הסמוכה. כפי שמשמע מכותרת הסיפור (יום הדין של פייבקה), מבחינתו של הגיבור מדובר ביום מכריע בחייו, מפני שביום הזה עתיד גורלו להיחרץ. המסע עצמו מתנהל מתוך עוגמת נפש וייסורים מרובים. בני העיירה היהודית, שרואים בהם חלק משקצי הכפר, מקבלים את פניהם של הגיבור ואביו בהערות עוקצניות ובמעשי קונדס. גם ביום שלמחרת הם משפילים אותם ומלבינים את פניהם ברבים. האירועים הטראומטיים מחלחלים לחלמו:

"בלילה ההוא תָּלַם פייבקה חלום משונה. בחלומי והנה הוא עֵץ, הצומח מן האדמה בין שָׁרְר עצי היער, ופני העצים כפני אָדָם. מתוך פֶּה הוא

רוֹאָה את אַניסקה העיוור, מוכה ופצוע ודם פניו שֹׁתת, הולך ובא לקראתו. בידו האַתת נושא אַניסקה את מטהו הגדול, ובידו האַתרת הוא אוֹחוּ אָבֶן (פייבקה הפיר מיד, כי זוהי אותה האָבֶן, אשר בה פגע בבן-האלוהים), ומדי פעם בפעם הוא הופך את ראשו לאחוריו, מרמז במטהו הגדול וקורא לפלוני אַלמוני, כי יבוא אָף הוא לכאן. פייבקה מסתכל יפה במה שלפניו – שם, במעמקי היער, ניצב האלוהים עצמו, לְבֵן כּוֹלוֹ כשֶׁלֶג בנפילתו משמיים, והוא חובק אֶל לְבוֹ אֶת בְּנוֹ, ספק צלם ערום ספק תינוק בחיתוליו, מעוטף בניצוצות־אש. והנה מתנשא האלוהים מתוך היער, הוא והתינוק בזרועותיו, הולך הלוך ורם, הלוך ורם, וככל אשר ירֹם, כן יוסיף להביט בעיניו החודרות עליו, על פייבקה. פייבקה מרגיש כל זאת בלבו ובכל חושיו, ורק בעניו לא יראָה את האלוהים, כי ערפל כבד מכסה על כל אשר לפניו. מתוך הערפל נראה רק אַניסקה העיוור ההולך ומתקרב אֵלָיו בְּמִטָּה. פייבקה מרתת. רוצה הוא לצעוק צעקה גדולה, אָךְ קוֹלוֹ נבלע בגרונו. רוצה הוא לעקור את רגליו ולהימלט על נפשו, אָךְ אֵין בכוחו לעשות זאת: עץ הוא, הצומח מן האדמה בין שָׁאָר עצי היער” (יום הדין של פייבקה, עמ’ קכג).

מחלום זה מקיץ פייבקה מיוזע ומוצא את עצמו שרוע בתוך בית הכנסת המחניק מצפיפות הקהל. חלומו חושף את שאיפתו הכמוסה של הגיבור להתמזג עם היער, הנובעת מתוך המשמעות הכפולה הנודעת ליער בחייו. ברובד הגלוי של הסיפור משמש מקום זה עבורו מקור של שעשועים וגם מקום מפלט. ביער הוא מרבה לשחק ואליו הוא נמלט כשהוא מנסה להתחמק מן המסע הכפוי מכפרו אל בית הכנסת שבעיירה היהודית. ברובד הסמוי מייצג היער את אופיו האותנטי הפרוע והיצרי של הגיבור. על זיקה סמלית זו ניתן להסיק ממראהו החיצוני הגס ותכונות יצריות המזכות אותו בשמות תואר סמליים כגון: “כפרי” “פרוע” ו”נעזב לנפשו”. נראה אפוא כי תמונת הכלאיים של העץ-ילד המופיעה בחלומו משקפת את כמיהתו לחבור לטבע. המשכו של החלום מייצג את עקת נפשו מפני מיצוי הדין עמו ביום הדין. בדרכו לבית הכנסת הוא מתמלא רגשות אשמה, מפני שהוא שקוע בהרהורים על מעשי קונדס שביצע לא מכבר. המעשה הראשון מתייחס לסולם שהניח פייבקה,

והפך למכשול בדרכו של אניסקה (הקבצן העיוור). המעשה השני מתייחס לאבן שזרק בבית הקברות הנוצרי ופגעה בשוגג ב"בן האלוהים". אף שאין הדברים נאמרים במפורש, הכוונה בביטוי זה לפסלון של ישו המונח על גבי מצבה. בשני המקרים קולל פייבקה בעבר על-ידי הקבצן וילדי הכפריים שייענש על חטאים אלה במדוחי הגיהנום. החרדות מפני התממשות הקללות ביום הדין מזינות את המראות שבחלום.

בחלום מפרש פייבקה באופן קונקרטי את המושג "בן האלוהים", כפי שבא הדבר לידי ביטוי בתמונת האל החובק בזרועותיו את תינוקו.²² דמותו של אניסקה העיוור הקרב אליו, כשמקלו מונף בידו, מרמזת על העבירה שביצע ועל החשש מפני הנקמה. הפירוש הקונקרטי של המושג והחרדות מפני מימושן של הקללות חושפים את חולשתו המנטלית כילד. במידה רבה ניתן לראות בדמותו המאיימת והרודפת של אניסקה סמל למצבים דומים של איום על עצם הקיום. תחושות כאלה ראשיתן בביקורו של החסיד בביתו והמשכן בהתעללותם של היהודים האמידים במסע לבית הכנסת. תחושת היסוד המאפיינת את כל המצבים הללו היא שיתוק וחוסר אונים שמתגלגלת בחלום באופן סמלי באמצעות שיתוק מיתרי הקול.

החלום מרמז על התחושות הקשות שהובילו להתמוטטות הנפשית של הגיבור למחרת, ביום הדין. ביום הזה מגיע עלבוננו לשיאו כאשר אנשי המקום שמים את אביו לשחוק פעם נוספת. בסיטואציה טראומתית זו שוחקת העדה כולה לאביו מתית מפני שהוא ממרר בככי בשעת התפילה במקום הלא-נכון. הגיבור שבע אכזבות ומרורים, מאבד את סבלנותו ומביע את כאבו בחילופי מהלומות עם הנערים השוחקים. מסיבות אלו, בשובו אל הכפר הוא מפתח מצב נפשי חמור המצריך אשפוז.

ניתן לסכם ולומר, כי משני חלומותיו של פייבקה ניתן להבין ששורש התמוטטותו מצוי במתח עקרוני שבין שובבותו והנאותו בחיי הטבע הפרועים לבין מנהגי המסורת המעיקים. בין נער רך בשנים לבין חברה איתנה ומנוולת.

---

22 זוהי דוגמה טיפוסית למראה שמופיע בחלום ומושתת על המשמעות הראשונית של המילים. ראו על תופעה זו בהקשר של מקרים טיפוליים בתוך: פנחס נוי (1999), עמ' (173).

הקונפליקטים העמוקים מייצרים מצבים נפשיים טראומטיים. אירועים אלה מחלחלים גם אל חלומותיו וגורמים לעייפות נפשית מצטברת עד לאבדן החושים והשפיות.

ג. החלום של גרשון (נפש רצוצה, בן ציון, 1902)

החלום שלפנינו היה לאחר שניסה גרשון (נפש רצוצה) בייאושו לברוח מבית אביו, ונענש על כך עוד באותו יום על-ידי רבו. במסגרת העונש שהוטל עליו נצטווה לרכוב על גבי מגרפה, כשפלג גופו התחתון עירום וראשו חבוש בכובע היתולי. מעמד משפיל זה התרחש אל מול אביו המחריש וחבריו השוחקים לאידו. עוד באותו לילה, ובמהלך השבוע שלאחריו, טורד החלום הבא את מנוחתו:

”ובחלומי – אני ערום ועריה בתוך קהל של מחותנים ומחותנות מקושטים שנתאספו לחתונה; פרילי בתוכם, והיא שלובת זרוע עם גולדה תעבור. עוד מעט ותביט בי בעטיה של גולדה ... ואני איני יודע אנה אוליך את חרפתי? רגלי אינן יכולות לילך” (נפש רצוצה, עמ' יב).

החלום קושר יחדיו שני סוגים של זיכרונות אישיים בעלי רגש משותף של השפלה ותבוסה לכלל תמונה חזותית אחת. לפי פירוש זה, הסיטואציה המקורית המבישה של העירום בפרהסיה ב”חדר” מועתקת אל תחושת השפלה שחוה במסיבה משפחתית של ליל כלולות. על-פי דברי המספר, התאהב גרשון בילדותו המוקדמת בבת דודתו הקטנה פרילי בחתונה משפחתית. באותו אירוע ספציפי נחל אכזבה קשה כאשר פרילי לגלגה על האופן שבו חולל ברחבת הריקודים. שתי קונוטציות אלו מתיכות יחד בחלום תחושת יסוד של השפלה. מדובר בתחושת יסוד של נער שסובל ממסכת רחבה של השפלות והתעללות ומנסה לחמוק מן המציאות המכאיבה הזו, אל הפנטזיות ואל החלומות בהקיצ: ”החלומות היו עולמי, והעולם ... חלומי הרע” (שם, עמ' לג).

מובאה זו מאפיינת את הנטייה הנפשית של גרשון לשקוע ברגעי המשבר המרובים שלו אל תוך עצמו ודמיונותיו, כדי להתגבר על התחושה העמוקה של תבוסה. נטייה נפשית ארכאית זו גוברת אצלו ככל שמתרבות ההתרחשויות

המכאיבות בחייו, עד אשר נוצרת סכנה של הצפה רגשית של החומר הלא-מודע:
"רוצה אבא כך – יהיה כך. כפוף ונכנע אני לרצונו ... אך בקרבי נפשי
הרצוצה בוקעת, חותרת ובוקעת לרצוני ושלא לרצוני" (שם, עמ' ג,
ההדגשות שלי).

חששותיו של גרשון בסיום הסיפור מפני איבוד שליטה עולים בקנה אחד עם
היסחפות גוברת והולכת אחר דמיונותיו. אף שאין הדברים נאמרים במפורש
בטקסט, סכנה זו פירושה שהתכנים הלא-מודעים שמופיעים בפנטזיות שלו
ובחלומותיו עלולים להציף אותו גם בחיי הערות. דהיינו, להשפיע על יכולתו
לחשוב באופן רציונלי ולחבל ביכולת שלו להפריד בין דמיון לבין מציאות.

באופן טבעי, חלומות בגילים שונים מזמינים הופעתם של תכנים שונים. כפי
שאראה להלן, בחלומות הלילה של הדמויות המבוגרות מופיעים זה בצד זה
רשמי ילדות ורסיסי חוויות מן המציאות הבוגרת. אלה כמו אלה משמשים בידי
הסופר כחומר גלם לעיצוב התכנים הלא-מודעים למצוקתה הנפשית של הדמות.

ד. החלום בהקיץ של ר' הניך ("ניצוץ קדוש", שטיינברג, 1903)

בחלום זה נחשף הקורא לקונפליקט העיקרי בחייו של רבי הניך, קונפליקט
הקשור לעניין התרתה של שפרה מעגינותה. שפרה היא בת-דודו ובת-גילו
ובעיקר מושא אהבתו הכמוס מאז ימי ילדותו ועד ליום שבו התבשר על מות
בעלה. מעבר לקשיים הצפויים בהתרת אישה מעגינותה²³ מתוספים משקעי
העבר ללבטיו של רבי הניך. מסיבות אלה, ומתוקף היותו גבר אלמן פנוי
לנישואין, הוא מפקפק ביכולתו לשמור על יושרו המקצועי בעניינה. כל אלה
משמשים כנתוני רקע, המסבירים מדוע שקע בעילפון מייד עם קבלת ההודעה
על מות בעלה של שפרה, גדליה הרצבין. במצב זה של טשטוש חושים הופיע
לנגד עיניו החיזיון הבא:

---

23 בתקופה זו של ראשית המאה ה-20, בשל ריבוי מלחמות ופגעים ומיעוט אמצעי
תקשורת, הרבו חכמים לעסוק בענייני התרת עגונות. רבים מביניהם היו נתונים לא פעם
לדילמות קשות בנוגע להוכחות שברשותם למותו של הבעל.

"ים ... חיות קטנות עם גדולות. הים מתהפך לניר נאה, שיבלים כפופות וישרות ... והחיות לא חיות הן אלא בני אדם. קלסתר פניהם דומה לשל גבריל'קה! השיבלים הן חרבות, חניתות, קשתות, ארונות ספרים, מצבות. גבריל'קה מניף חרב על מצבה, המצבה נופלת ... מת קם לתחיה! ... לא מת, שני מתים, אחד, היא, שפרה, ואחד – הוא בעצמו ... אבל הוא אינו "הוא" הוא אדם אחר, הוא גדליהו הרצבין ... ומי שהיה גדליהו הרצבין קרב אליו, עטוף בתכריכים והניעו בשכמו לעוררו ... והוא התעורר והתחיל בוכה ובוכה, ולא ידע לתת חשבון ברור לנפשו בשל מה הוא בוכה" (ניצוץ קדוש, עמ' מט).

על רקע הדילמה הנפשית שבחיי המציאות ניתן לפרש חלום זה כמייצג את הקונפליקט העקרוני שבחיי הגיבור, הנאבק בעניינה של שפרה בין תשוקותיו להגיונו. חלקו הראשון של החלום מתאר באופן מוסווה את המאבק בין היצר לתרבות. היצר מיוצג באמצעות הים, ההופך לשדה חיטה שמצויות בו חיות אשר מתבררות בהמשך כבני אדם. תמונה זו לקוחה ממחוזות ילדותו המוקדמת. שנים שבהן נהג רבי הניך לשחק עם חבריו (ובהם גבריל'קה) בשדות החיטה ובכך לתת פורקן לדחפים "חיתיים". תמונה זו גם מצפינה בתוכה גם משמעויות ארוטיות, מפני שבתוך "ים השיבלים" השתעשע במשחקים של נישואין וזוגיות בחיק הטבע עם בת־דודו שפרה. במקום זה נהגו השניים לטוות חלומות פיוטיים על חיי נישואין.

בעזרת דמיונו הפורה הפכו השיבולים שבשדה לחרבות, לחניתות, לקשתות, לארונות ספרים ולמצבות. אולם רצף הפרטים הללו טומן בחובו גם משמעות סמלית של תחנות משמעותיות בחייו. החרבות, החניתות והקשתות מסמלות את משחקי הילדות שלו בחיק הטבע. המעבר מכלי הזין אל ארון הספרים ואל המצבות מייצג את השינוי הדרמטי שחל בנעוריו, כאשר אולץ להיפרד מחיי הכפר לטובת חינוכו המסורתי בעיר. במישור הנפשי מדובר במעבר חד ממשחקים רוויים בתשוקות ויצרים אל חיי התבונה המיוצגים באמצעות ספרי הקודש. המצבות מייצגות את הפרידה מאהובת לבו שפרה שנכפתה עליו באותה תקופה, פרידה שהובילה לנישואיה עם גדליהו הרצבין. החלום מתאר אפוא את הכאב שנגרם לרבי הניך בתהליך ההתבגרות שבו הפך מנער מלא שמחת חיים ל"מת-חיי".

ההחלפה המתרחשת בחלום בין דמותו שלו לבין דמותו של בעלה המנוח גדליה הרצבין מגלמת עיבוי של משמעויות. היא מייצגת את המשאלה המקורית שלו להיות במקומו של גדליה, כמו גם את הפיתוי להתיר את נישואיה ולממש את תשוקותיו בהווה.

נמצא אפוא, כי חלום זה ממחיש בדרך נוספת את מלוא עוצמתן של התשוקות שדוכאו, כמפתח להבנת הקושי הנפשי שלו. כאמור, החלום נחלם לאחר שהתבקש בתוקף תפקידו כרב העיר להחליט באופן שקול והגיוני בעניין הראיות למותו של גדליה הרצבין. הקורא, שמתוודע במהלך הסיפור לגעגועיו של הגיבור כלפי שפרה, עומד באמצעות החלום על עוצמת הקונפליקט. החשש מפני היצר מסביר את הגזרה שגזר על עצמו רבי הניך ביום שלמחרת, שלא להינשא לשפרה לאחר התרתה. למרות מאמציו הנפשיים לחצוץ באופן נוקשה בין תשוקותיו להגיונו הוא נוטה להיסחף אחר יצריו ובשל כך נסחף לאפיזודות שונות שבהן הוא מתפקד בגבול הדק שבין שפיות לטירוף.

ה. החלום של רבי חנן אבא (מעלות ומורדות, עגנון, 1919)

את החלום הבא חלם רבי חנן אבא לאחר ששב לביתו מן היריד. בדרכו לשם איבד את ארנקו ובשובו מצא את אבדתו מונחת במקומה. המספר אינו מתאר את מחשבותיו או את רגשותיו של הגיבור בשעה שגילה שארנקו אבד לו, אך באמצעות החלום פותח פתח צר לרגשות נקם כששיער שארנקו נגנב. בשל היותו אדם דתי יש לשער שרגשות שליליים אלה, שנתפסים בעיניו כבלתי לגיטימיים, הודחקו לעולמו הפנימי הלא-מודע.

"נתנמנם לו ר' חנן אבא מתוך בכי וחלם חלום משונה. דומה היה עליו שערב שבת היום. הוציאה לו אשתו בגדים לבנים שילך למרחץ. נטל את הלבנים ונכנס לקלויז להזמין יי"ש אצל השמש והפקיד כתנתו בידו והלך למקום שהלך. כשחזר אמרו לו כתנתו נגנבה והגנב תפוס ועומד שם. הלך ר' חנן אבא ונתן עיניו בגנב: הגנב הזה שוכב ככ"ף יונית, חרוך וחלקלק כצלופת, ומשוח בשמן. דומה שאין ראשו עליו. שאל ר' חנן אבא מה זה? השיבו לו: הטילו את הגנב באמבטי של שמן רותח ונחרך. עמד רבי חנן אבא, נהנה ונצטער. נהנה שתפסו את הגנב

וענשו אותו כראוי, ונצטער על ההנאה גופא שיש לו ממעשה שכזה. עד שעמד כך בא אדם אחר וצעק: קוליבריס!" (מעלות ומורדות, עמ' ע).

פרטים שונים, המופיעים בסיטואציה החלומית שמתרחשת בבית המרחץ, מאפשרים לזהות אותה כהתקה²⁴ של פרשת אבדן ארנקו בדרך ליריד. נוסף על הסיטואציה של הגנבה (יש לשער שרבי חנן אבא חווה את האבדן כגנבה) קיימים פרטי דמיון נוספים, כמו למשל סוסו של הגיבור והציפור קוליבריס שפגש ביריד. בניגוד לתגובתו המאופקת של רבי חנן אבא במציאות, משקף החלום רגשות הנאה, צער ואשמה שחש למראה הגנב שבא על עונשו. החלום נותן גם ביטוי מוחשי לפנטזיות נקם של הגיבור אשר ביקש להיפרע מהגנב בשלב שבו חשב שארנקו נגנב ממנו. רגשות אלה מסבירים את הצורך הנפשי להסוות את קיומם, כמו גם את התכחשותו להם, במצבי ערות במציאות. כאשר מקיץ רבי חנן אבא מן החלום, הוא מפרש אותו לפי חומרים המוכרים לו מעולמו. את מראה הגנב החרוך כצלופח הוא זוכר כדג ומפרש אותו כסמל למזל. בהזדמנות זו הוא גם נזכר שקוליברי הוא שמה של הציפור הססגונית שפגש ביריד.

שני היבטים אלה של ההתייחסות הפסיכולוגית מול ההתייחסות הדתית נאבקים ביניהם על מקומם ביצירה זו. מנקודת מבט עקרונית נראה כאילו ביקש עגנון באמצעות נקודת המבט המסורתית של הגיבור להרחיב את הראייה הפסיכולוגית הגלומה בחלום רווי סמלים זה: הכחשת הרגשות (כגון פרשת עליצותו במקווה כשהושחתו בגדיו האחרונים) תחת אצטלה של אמונה דתית.

ו. החלום של מושה (דרך קוצים, בארון, 1943)

בסיפור "דרך קוצים" משמש החלום הבא בידי הקורא כמפתח להבנת השיתוק שאחז ברגליה של גיבורת הסיפור מושה. החלום מעוצב כאירוע נפשי רב-עוצמה בחייה הנפשיים של הגיבורה, מעצם העובדה שהיא מקיצה ממנו כשהיא משותקת

24 התקה (Displacement) היא מושג פסיכולוגי, שמתכוון להעברת (התקת) תגובה או ריגוש מאובייקט או מאדם שחווה אותו במקור כלפיהם, לאובייקט או לאדם אחר (ריבר, לקסיקון למונחי הפסיכולוגיה א, עמ' 239).

בשתי רגליה. המשמעות הפסיכולוגית של סימפטום זה מתחזקת מתוקף היותו משולל כל הסבר רפואי. מושה חולמת חלום זה זמן קצר לאחר שילדה את בנה הבכור.

”תועה היתה כאילו בתוך יער עבות, אשר רק עם דמדומי הבוקר עלה בידה להחליץ ממנו, ואז ראתה לפניו שביל עם שיחי ורדים מזה ומזה, הבינה כי זאת היא ‘הדרך הסוגה בשושנים’, אשר עליה דובר במכתב-הברכה שקיבלה בחתונתה והיא ביקשה לצעוד בה והנה נשתתקו רגליה” (דרך קוצים, עמ’ 74).

התמונה הראשונה של התעייה ביער עבות בחשכת הלילה מייצגת את מהלך חייה של מושה עד לנישואיה לנחום. זוהי תמונת ילדה מבוהלת ומבולבלת שחווה משברים קשים: התייתמותה מאמה, פרידה כפויה מדמויות משמעותיות בחייה, שבר כלכלי שבעקבותיו הפכה למשרתת וחיים מרים בצל האם החורגת. מטבע הדברים שאירועים טראומטיים אלה נקשרו בחייה עם תחושות יסוד של חרדה, בהלה ואוזלת יד. לעומת זאת, שלושת המראות הבאים שבחלום: ההיחלצות מן היער בשעות הדמדומים, השביל עם שיחי הוורדים וכרטיס הברכה, מייצגים את השינוי שחל בחייה מאז היכרותה עם נחום.

מוטיב החילוץ מצביע על תפקידו של נחום בחייה כבר בשנות ילדותה המוקדמות, כאשר העניק לה רגעי אושר שחילצו אותה מילדות עשוקה. שיחי הוורדים נקשרים לאותן פעמים מענגות שבהן נשאה על כפיים מעל לשביל דוקרני כדי שתוכל ליהנות מיופיים של שיחי הוורדים שגדלו בחצרו של השכן. הפרט האחרון בחלום, מכתב הברכה, קשור אף הוא בעקיפין לקשר שלה עם נחום. בליל כלולותיה בירך אותה חברו של נחום, שמואל-אליה, שתהא דרכה סוגה בשושנים. באופן זה נקשרים שלושת הפרטים האחרונים לתפקיד החשוב שממלא נחום בחייה. נחום הוא היחיד שנשא אותה על כפיים בילדותה ובבגרותה והשתדל להעניק לה חיים יפים ונעימים בהמשך דרכה.

שני היבטים מרכזיים אלה, של ילדות מול נישואין, מייצגים את המסר העיקרי שבחלום בדבר השינוי הנפשי החד, שנגרם למושה עם נישואיה לנחום. שינוי זה מיוצג בחלום באופן סמלי כתפנית חדה מ”דרך היער” הפתלתלה והחשוכה אל “דרך המלך” המוארת והסוגה בשושנים. התפנית החדה שהתרחשה

בחיייה היא מרכז הכובד של החלום, ולכן מסבירה בעקיפין את הקושי הנפשי שלה להסתגל לתפקידה החדש כאם. כאמור לעיל, חלום זה נחלם זמן קצר לאחר הלידה. באותו הזמן מתקשה מושה, מסיבות שאינן מפורשות בסיפור, להיניק את תינוקה ולהתייחס אליו. עקב כך נפטר התינוק בתוך זמן קצר. נמצא אפוא, שהחלום מכיל בתוכו רמזים לרעיון מרכזי שלפיו מתקשה מושה להסכין עם השינוי שבחיייה. במילים אחרות, למרות התבגרותה של מושה מבחינה כרונולוגית וחרף נישואיה לנחום, היא נותרה מן הבחינה הפסיכולוגית כמו ילדה אבודה ביער. באופן זה החלום מסביר למעשה את הגורם המרכזי להתהוות הסימפטום הגופני של השיתוק. כפי שמתברר בהמשך הסיפור, השיתוק הגופני משרת את הצרכים הנפשיים הילדותיים הבלתי־פתורים שלה. קיומו מאפשר לה לפתח יחסי תלות קיצוניים בבעלה²⁵ ומאוחר יותר אף לפתח מערכות של יחסים דומות הן עם בנה הן עם כלתה.²⁶ באמצעותו היא משחזרת, הן

25 יחסיה עם נחום נושאים אופי של מערכת יחסים סימביוטית. היא באה לידי ביטוי בצורך נפשי לשמור איתו כל הזמן על קשר עין רציף: "רע היה זה כאשר נחום, לשם סידור ענייניו, יצא והלך, והיא באין זוסייה הזקנה איתה, נשארה פה לבדה. כל זמן שהוא נמצא ב'עגול', בחוג ראייתה, גלוותה אליו, כביכול, והיתה איתו. היא באה עד לחנות הצבעים, התעכבה לפני בית הסגר, ועמדה וחיכתה בסבלנות עד שעשה את חשבונו עם האופה ויצא ונגלה שוב לפניו. אבל קרה אשר הוא בא לאחת הסמטאות ונשתהה שם ולא שב ואז ירד צלמוות עליה. 'העגול' שמנגדה נתרקן ואבדה לו ממשותו, והיא נקועה מן ההויה, צנחה ונפלה לאחוריה כצמח שנתלש. ורגש התמוטטות תקף אותה ... אבל אז בא נחום והושיט לה את קו האור שבעיניו, והיא נאחזה בו ושבה לשיווי משקלה" (דרך קוצים, עמ' 77). מבחינה פסיכולוגית מדובר בנסיגה מנטלית לשלב התפתחותי מוקדם הנמשך מן הלידה ועד גיל שנה וחצי לערך. בשלב זה אין לילד ידיעה שהחפץ או האדם קיים כאשר הוא נמצא מחוץ לשדה ראייתו, ולכן הוא מגיב בבהלה כאשר הוא מאבד קשר עין. המספר מתאר כיצד השיתוק משרת את נטיותיה הסימביוטיות. הוא גורם לה להינשא שוב על הכפיים של נחום ולשחזר את החוויה המענגת מתקופת נעוריה: "בערב, כשזוסייה באה לנער את מצעיה, הוציא [נחום] אותה מן המטה והעבירה בזהירות, כמו לפני דרך שביל הקוצים, אל הספה. 'על כפיים אשאך' אמר לה פעם, בהיותם בבית היער, והנה נשא אותה על כפיים" (שם, עמ' 76). בהקשר הכללי של הסיפור מדובר בשחזור של חוויה ראשונית שמושה צמאה לה והודחקה מפאת מגבלות התודעה.

26 בנה השני בנימין נלקח ממנה בילדותו אל קרוביה של האם החורגת. הוא חוזר אליה בגיל שבו הוא כבר יכול לסייע לה. במישור הקונקרטי הוא מסייע בפרנסה באמצעות העיסוק בצילום. העסק שעובר מאב לבנו מסמל את ההמשכיות שביניהם, גם במישור הפסיכולוגי בחינת לפיד שהאב מעביר ליורש. בנימין ממשיך לטפל בה ביחד עם רעייתו באותה מסירות שבה טיפל בה אביו. אף שהוא רוכש עבורה כיסא גלגלים כדי להגביר את

במישור הקונקרטי הן במישור הסמלי, את החוויה המענגת של נשיאתה על כפיים.

ז. החלום בהקיץ של זלאטקה (רוחות רעות, ברקוביץ, 1917)

החלום-הזיה של זלאטקה, גיבורת הסיפור "רוחות רעות", חושף את הפנטזיות המיניות שלה העולות מן הלא-מודע ומתפרצות לבסוף לחיי הערות ללא כל מסווה או הגנה. זלאטקה היא נערה יהודייה ענייה, יפת מראה, גנדרנית וחולמנית על-פי טבעה, הגדלה בבית דל וקרוע סכסוכים. נערה זו מתוארת כבעלת אופי תוסס וארוטי, שמתקשה במיוחד לרסן את דחפיה. נטייה זו מובלעת בסיפור בתיאור מצבה כשהיא מוחזרת בכוח לביתה בידי אחיה מהחלקה על מימי הנהר הקפואים.²⁷ באחת מן האפיזודות הללו, החוזרות ונשנות, נשענת זלאטקה על החלון בליל מושלג ומרגישה דחף גובר לברוח מן הבית. רגע לפני הבריחה והתפרצות הטירוף מתאר המספר את הפנטזיות הארוטיות שלה כהזיות באופן הבא:

"מפינה נעלמה, ממחבוא יצאים עתיקים ועבותים, ממקום קברות-התאונה של הקדושים החוטאים, נשים ועלמות מגיחות בחבורה, פולן ערומות כביום היולדן, יוצאות להחליק על פני קרח הנהר. נשים אלו, שידות ורוחות פולן, פורעות את צמותיהן הארוכות, מבהיקות לאור הירח בלובן שדיהן, יוצאות סיעות-סיעות ומסתובבות במחולת-מחניים, בוקעות בקיעים בקרח, טובלות בשרן הצח והאדום במים הקופאים, שולחות לשונות ארוכות לעומת העיר וצוחקות צחוק הפרוע. ושם, במרום חומת-האבנים הגבוהה של בית-הנזירים, מתגנבים ועולים נזירים חרדים, לבני-פנים וצמאי-חטא, מטפסים בלאט, מתרפקים על

יכולת ניידותה, הוא מסיע אותה באותה רכות ומסירות שנשא אותה אביו על כפיו.
27 בהקשר זה מבליט המספר את אי-השקט הארוטי השופע מהתנהגותה: "היו מביאים אותה אל הבית הקטן בעל-פרכה – פולח משולהבת, פרועה וסוערה. מעילה העליון פתוח, תלת-ליראשה השחורים פזורים על מצחה, לחייה לוחטות ובעיניה האפלות אש זרה בוערת" (רוחות רעות, עמ' קיב).

אבני החומה ברעד אברים, זוקפים צנאר ומטים אוזן לראות ולשמוע"
(רוחות רעות, עמ' קיג).

התיאור כולו כמוהו כשקף מוגדל של דיוקנה המשולהב של זלאטקה עצמה, כפי שעוצב קודם לכן בידי המספר. התיאור הקבוצתי הזה מקפל בתוכו סימני היכר מובהקים שלה כגון שיערה השחור, האסוף בצמה ארוכה, כותנתה הלבנה והפרומה. ההיתק של אישיותה האינדיבידואלית לקבוצת הנשים כמו בא להצביע על עוצמת תשוקותיה. עוצמה זו באה לידי ביטוי גם בתכנים עצמם, הטבולים בסממנים מובהקים של ארוטיקה, פיתוי וחושניות. מזווית ראייה זו ניתן לפרש את חריצת הלשון של הנשים כלפי העיר, חומותיה ונזיריה כקריאת תיגר על מערכת הגבולות והכללים הנוקשים של התרבות. במילים אחרות, הפנטזיות שופכות אור על קונפליקט נפשי עקרוני של זלאטקה בין יצר לבין תרבות. לכל אורך הדרך היא נלחמת על חירותה ועל זכותה לעשות מעשים בהתאם לנטיות לבה. כל העת היא מנותבת על-ידי דחפים ותשוקות, וההזיה משמשת בסיפור זה ככלי אמנותי לעיצוב המאגר הפנימי המפעפע בלא-מודע שלה. לבסוף, כשהמערכת הנפשית שלה קורסת תחת העומס, היא פורצת אל רחובות העיר, מתפלשת בשלג, פורמת את שמלותיה, תולשת את שערותיה ומתחננת על נפשה בפני זרים כנערה נוצרית. מבחינת הפונקציה האמנותית והפסיכולוגית מקבלת ההזיה מעמד של מצב נפשי פנימי הפורץ ללא בקרה אל המציאות החיצונית. התוצאה היא תפקוד לקוי במציאות, המוביל אותה לאשפוז בבית החולים הפסיכיאטרי.

ח. חלומו של ירמיהו פייארמן (בחורף, ברנר, 1903)

החלום הבא משקף את משאלתו הכמוסה והגלויה של ירמיה, גיבור הסיפור ב"חורף", להיות לאחר. שאיפה זו נובעת מן הלחצים למצוינות המופעלים עליו בבית אביו וגורמים לו לבעיות נפשיות. (כהן, תשל"ב, עמ' 145). למרות מאמציו של הגיבור לרצות את אביו ולהצליח, אין הוא מסוגל לכך בפועל. ירמיהו חולם חלום זה כשהוא שרוי על ספו של טירוף, לאחר שנכזבו רוב מאמציו לנסות ולהגשים עצמו במקומות אחרים.

"הייתי נוסע באיזו דרך ... המסע רועש, סוער, עובר ימים ונהרות,
הרים ובקעות – ואני בתוכו ... העגלה מלאה אנשים: אבי, בְּרִילָה,

אחי הקטן, עובדיה, קליינשטיין. והנה התחנה. קור מתפרץ מאיזה מקום. הכל יורדים. העגלה מתרוקנת. הירידה שוהה. איזה דבר מעכב. „הוי, בטלן! – גוער בי אבי, פטרן!“ ... מפני מה אינך יורד אתה? רד! „מִצָּא חן בעיני כלות!“ – זו לשונו ממש ... ואני עונה בגאון: „לא מעלמא הדין! – בארץ אשכנז זו, שאני הולך אליה עמה, יש פרידריך ניטשה ולו שפם עבה, וגם לבוריס שפם כזה!“ – וכעבור רגע חולף המסע, ואני נשאר בבית הנתיבות, נמק מצער, עד שהיו עיני לאבן ולבכות לא יכולתי, ואני מתגאה בהכרתי, כי איני בוכה ... והנה קול בכי ... זה קול אמי היושבת בפניה ומורטת נוצות ... החושך מתעבה ... הכל מתהפך ... ריקות ושממה ... הקונדוקטור שואל לכרטיסי ... „קונדוקטור! – צועק ר' חנן-נתן – עובדיה! אסור לנסוע בלי כרטיס ... עבירה גדולה!“ ... פלאי פלאים! הקונדוקטור הוא חצי רב וחצי בורסיף ... „אוי, אוי – אני גונח מעצמת מכאובי – רגלי מושמות בסד ... אסורות בתלתלים ... אוי, מה היה לי? מי זה מושכני?“ ... „סע לבדך!“ – גוזר עלי נער שומר הדרך, המחזיק נס ירוק בידו. „חוטמך מעכב“ ... אני אוחז בו ... אוי, הלא זה היא ... מה לי ולך? – כרטיסך! – צועק בורסיף ומכני בראשי. אני מתנשא לקום עליו ושוקע בתהום“ (בחורף, פרק כח, עמ' 249-250).

התמונה הפותחת של המסע המתנהל בחלום מייצגת לדעת ערפלי (תשנ"ג ותשס"א) את התחושה הבסיסית של אבדן כיוונים שבה שרוי הגיבור. החלום נותן ביטוי למתחים המצטברים אצלו בגין אותה התחבטות בלתי פוסקת וחסרת תוחלת למצוא לעצמו דרך ראויה של קיום אנושי. הגערה של אביו בחלום מייצגת את היחס המבטל העקרוני והעוין שרוחש כלפיו אביו. מילדות נוהג אביו להשפילו, לבטל אותו ולהתוות עבורו את הדרך באופן בלתי מותאם ליכולותיו. הדרישה של האב ממנו להינשא, מייצגת חלק מן הדרישות של האב בתחומים שונים, שהם מלכתחילה חסרות סיכוי בגלל סיבוכיו הנפשיים.²⁸

28 הסיפור כתוב כמבדה אוטוביוגרפי, ומתאר מנקודת מבטו של הגיבור המספר את קשייו הנפשיים בתחום הארוטי: „בכלל, יחסי אל המין השני היה תמיד בלתי חפשי וביישני. מימי ילדותי ואילך היתה הקריאה: „עם נערה!“ החרפה היותר גדולה. כשגדלתי

המשך הדברים מייצג את הנטייה הלא־מודעת של הגיבור לנסות בכל פעם מחדש לפתור את בעיותיו הפנימיות במקום אחר. גם במסע זה הוא מקווה לדהור קדימה ולממש את עצמו בקשרי אהבה ונישואין במקום אחר, שבו יוכל להיות בעת ובעונה אחת כמו הפילוסוף גיטשה ויריבו בורסי. בחלומו ניתן לראות בניטשה דמות המייצגת את החיוניות, אולי משום שמשנתו הפילוסופית עומדת בסימן חיוב הפעילות חסרת המעצורים. דמותו של בורסיף, יריבו הגנדרן ורודף הנשים, מסמלת את הגילום הארצי של פילוסופיה זו. בדומה לחיפושיו הנואשים במציאות, גם מסע זה שבחלום מסתיים בלא־כלום. גם קול בכייה של אמו בחלום מייצג את אישיותה הרופסת מול אביו, שמכבידה עליו את בדידותו. בסיום החלום מופיעה דמות כלאיים של רב ושל ידידו בורסיף. לדעת רמרז־ראוך (1979, עמ' 108), צירוף זה מבטא את המשאלה של הגיבור לעבור מתורת החיים הדתית והסגפנית שממנה ניתק אל אישיותו נטולת הפניות וגדושת חדוות החיים של בורסיף. לדעתי, כהמשך ישיר לגרעין התמטי של החלום, מייצגת דמות זו את הניסיון הטרגי־פסטי של הגיבור למזג בין סגולות דתיות ומוסריות המיוחסות לרבנים לבין נהנתנות ופופולריות חברתית המאפיינות את בורסיף. שאיפות אלה הן חלק קטן ממצבור רחב של שאיפות סותרות שאביו מסמן עבורו ושפייארמן אמור להגשים כדי לספק את רצונו. עיקרו של החלום מגלם אפוא את התסכול המצוי בשורש המאבק הנפשי המתמיד בין השתוקקותו העזה להצלחות, לבין אי־היכולת הגמורה להגשימן. צירוף מתמשך זה של ניסיונות כושלים מדרדר בהדרגה את מצבו הנפשי לתהום. אף שאינו מגיע לכלל טירוף גמור, כוחות הנפש שלו הולכים וכלים בהדרגה, עד שלא נותרים בו כוח ותוחלת לייצר תקוות חדשות. בסופו של הסיפור נראה כי ירמיהו חוזר לנדודיו ולחיפושיו מתוקף ההרגל ולא מכוח התקווה.

ט. החלומות בהקיץ של יעקב אברמזון (מסביב לנקודה, ברנר, 1904)

החלומות בהקיץ של יעקב אברמזון, הגיבור הראשי של הרומן "מסביב לנקודה", מהווים כבואה נאמנה של הלא־מודע. כפי שהראיתי במקום אחר, באמצעות

גדלו גם התרחקותי והתביישותי מן הנשים – התרחקות והתביישות, שהיו ההפך הקיצוני מקרירות וטהר" (בחורף, עמ' 119).

הסצינה שמעלה יעקב אברמזון בדמיונו, למד הקורא על רגשות האימה ותחושות האשמה הלא־מודעות של הגיבור בשל עריקתו מעולם החדר והישיבה. אברמזון רואה בחלום את תמונת אביו הבודק את ציצייתו ומוצאן פסולות, ואת הרבי ומשמשיו רודפים אחריו וחוסמים בפניו את כל דרכי ההתקדמות. כל האלמנטים המופיעים בתמונה זו מציגים את הקשיים הנפשיים האופייניים לגיבור בתוקף בחירתו לפרוש מעולם המסורת כדי להיות סופר עברי חילוני. החלום מלמד כי השינוי הפנימי שכה נכסף אליו היה למעשה חסום בפניו על־ידי באי כוח העבר ועל־ידי המורשת. התכנים הללו מעוצבים ביצירה כתכנים לא־מודעים, המשמשים בצד מבעים דומים כאחד מן המפתחות הפסיכולוגיים להבנת סבכי נפשו של הגיבור. פונקציה דומה ממלאת ביצירה זו ההזיה הבאה, הפוקדת אותו בשבתו בבית העקד:

"משחק משונה, אכזרי, מקרי, בלי ראשית, בלי סוף; בתוכו – עולמות אין מספר, בלי בינה, בלי תכלית, ראשיתם ערפל, אחריתם אבדון; בתוכם – ארצות כבירות, גויים גדולים, עמים רבים; ביניהם – שה פזורה, עדר נבהל, צאן לטבח; לשה הפזורה – טלאים־ציונים; לאלה – בית־עקד; לו – כסא ... ועל הכסא יושב הוא ... יעקב בן יצחק אברמזון" (מסביב לנקודה, עמ' 501).

הזיה זו היא בבואה של הייסורים הנפשיים של אברמזון, נוכח המציאות הקשה של הציבור היהודי בגולת מזרח אירופה. התחושה הפנימית היא תחושת איום על הקיום האישי והלאומי, תחושה העולה בקנה אחד עם ייאושו במציאות, נוכח שפיכות הדמים בפוגרומים. הפיזור האסוציאטיבי של מחשבותיו מבליט את מצוקתו של אברמזון, החש חוסר אונים אל מול המציאות היהודית. אזלת היד מלווה גם בתחושה קשה של מיאוס עצמי. אל מול הפוגרומים מתגמדת למעשה המשמעות של כל פעילות רוחנית וציבורית. תחושה זו מובלעת ברצף האסוציאטיבי של מחשבותיו במילים: "בית העקד" ו"הכסא". כאירוניה דקה נרמזת הפעילות הציונית ה"מפוארת", המסתכמת בניהול ספרייה עברית מצומצמת כמו גם פעילותו הציבורית כספרן בספרייה זו. ההזיה משמשת כאיתות נוסף לקריסתה של המערכת הנפשית. תחושות המצוקה המבצבצות מתוך תיאור זה מוצאות ביטוי בניסיון ההתאבדות של אברמזון לאחר צאתו מבית העקד.

שני מבעים אלה של חלום ושל הזיה מצפינים בתוכם מסר של תחושות אשמה קשות, המציקות לגיבור לכל אורך חייו. ערפלי (בעל־פה) קושר את המילים "בית העקד" ו"הכסא" עם משמעויות של עקדה ומשפט, המגלמים בתוכם תחושה פנימית קשה של אשמה. במהלך הרומן מתבררים היבטים נפשיים אלה יחד עם גורמים אחרים, כמו למשל רגשי נחיתות ארוטיים, כתנאים נפשיים הדוחפים את הגיבור אל השיגעון.

מסתבר אפוא, שקיים דמיון עקרוני בין הסיפורת לפסיכואנליזה בעצם ההתייחסות לחלומות ולהזיות טירוף כאל מבעים של הלא־מודע. בדומה לחלום על־פי פרויד, גם בחלום הבדיוני חלק מן התכנים הרגשיים המעיקים מוסווים בחלום. הקורא, בדומה לקלינאי, נעזר בפרטים שונים בסיפור כדי לפענח את הרעיונות הגלומים מבעד לביטוי המצונזר שלהם. בדומה לגישתו של פרויד, רוב הסיפורים מציגים באור שלילי את הדיכוי המופרז של העולם היצרי של הגיבורים כגורם מפתח להתפתחות מצוקות נפשיות.²⁹ בניגוד לגישה הפסיכואנליטית של פרויד, לעומת זאת, מצבי חיים מציאותיים, ולא דווקא במשמעות ארוטית סמלית, שתופסים בגישתו של פרויד מקום שולי, מתבררים בחלק מן החלומות כתכנים מרכזיים.

כמו בדמויות בשר ודם, היכולת הנפשית של הדמויות לגלות תובנה לתכנים הפנימיים המעסיקים אותן, משתנה. לפעמים ערים החולמים בכוחות עצמם למשמעות חלומותיהם.³⁰ בחלומות מסוג זה מדובר בעיקר בשיקופם של אירועים מציאותיים והחלום משמש כמעין שופר אנושי ופסיכולוגי להעצמתן של מצוקות

29 גישה עקרונית זו תיאר אבנר הולצמן במונח הספרותי "העמדה המשכילית" (הולצמן, תשנ"ב). במאמרו הוא מייחס אותה לחוויות שליליות של ילדות שעברו הדמויות, אשר התחנכו בקרב משפחה יהודית מסורתית. החינוך היהודי נודע בזכות המאפיינים הבאים: "תפיסה ביקורתית ומוקיעה של היחס לילד; תחושות של חטא ואשמה; עמדה של האשמה והתרסה כלפי ההורים ובמיוחד כלפי דמות האב; הצגה אנטי־נוסטלגית של הילדות כעידן של פחד, כיעור, דיכוי הדחפים הטבעיים, קיפוח ועזובה רגשית" (שם, שם). עמדה כזו הייתה הבסיס המשותף לתיאורי הילדות שביצירותיהם של יהודה ליב גורדון (המעורב בדעת, 1880), מרדכי זאב פייארברג (לאן, 1894), עזרא גולדין (דמון יהודי, 1900), שמחה בן ציון (נפש רצוצה, 1902 ומעבר לחיים, 1904), יוסף חיים ברנר (בחורף, 1903) ויצחק דב ברקוביץ (יום הדין של פייבקה, 1911).

30 כך למשל הדבר בחלומותיהם של: פייבקה (יום הדין של פייבקה, ברקוביץ), גרשון (נפש רצוצה, בן ציון), אברמזון (מסביב לנקודה, ברנר) ורבי הניך (ניצוץ קדוש, שטיינברג).

קיימות. במקרים אחרים הדמויות במצבי הערות רחוקות מן המשמעות הרעיונית הגלומה בחלום. במקרים כאלו, כמו למשל של מושה (דרך קוצים, בארון), או של רבי חנן אבא (מעלות ומורדות, עגנון), משמש החלום עבור הקורא כצופן פסיכולוגי להבנת שורשי מצבו הנפשי של הגיבור.

***

ההכרה בהשפעתה של תקופת הילדות על האישיות רווחה בסיפורת האירופית הריאליסטית של המאה ה-19 (אבן, 1977). בדומה גם בחלק ניכר מן היצירות שבדקתי³¹ ואשר השיגעון הוא חוויית הבסיס המשותף להן, נתפסת תקופת הילדות כשורש תסביכי הנפש. רוב הדמויות מעורערות בנפשן, גדלו והתפתחו בסביבת חיים אכזרית, אשר חרתה בלבן כבר מגיל רך צלקות נפשיות. על-פי רוב סבלו אותן דמויות מקיפוח רגשי מתמשך שנבע בעיקר בגין חינוך קפדני, ועם זאת, חלקן גם סבלו בגלל מצבי יתמות וחוסן³² בשנות ילדותם.³³ מתוך נקודת מוצא משותפת של ביקורת על החינוך הקפדני, מצא כל אחד מן הסופרים דרך משלו כדי לעצב את הקונפליקט בין יצר לתרבות ואת השלכותיו. אחדים מן הסופרים תיארו את היצר בדמות הנטייה הילדותית הטבעית לסקרנות. בסיפורים מסוג זה, (כמו למשל "המעורב בדעת", "דמון יהודי", "לאן?") מנסים המשפחה והמוסדות החינוכיים לבלום את סקרנותם הטבעית של

31 ואלה היצירות: "המעורב בדעת", "לאן?", "הבן האובד", "ליל נדודים", "דמון יהודי", "נדודים", "נפש רצוצה", "ניצוץ קדוש", "בחורף", "מסביב לנקודה", "מעבר לחיים", "אב ובנו", "פליגלמן", "קלונימוס ונעמי", "רוחות רעות", "בית תבנה", "כל הימים", "דרך קוצים", "יום הדין של פייבקה".

32 על השפעתם של מצבי אבדן ופרידה בילדות על נפשם של הגיבורים בבגרות כבר התעכבתי בדיון על הגורמים לשיגעון בדגם הנפשי. במקום זה הראיתי כיצד השפיעו מצבים אלה בילדות על אישיותם הבוגרת של מושה (דרך קוצים), של ביילה (ביילה המשוגעת, ברשדסקי) ושל פליגלמן (פליגלמן, נומברג).

33 יוצא דופן מבין כל הסיפורים שסקרתי הוא הסיפור "אב ובנו" (שטיינברג, 1904). סיפור זה מבליט אף את השפעת הילדות האישית. הסופר מטעים את העינוגיתר כמקור הפגימה של אישיותו האגוצנטרית של הגיבור לעתיד. גיבור הסיפור שמואל חריף התרגל לקבל מאמו ומאחיו בקטנותו ובנעוריו כל מה שרצה. לכן בבגרותו הוא מגלה תובענות רגשית דומה כלפי אחיו ונשותיו ואפילו אינו בוחל לעשות את בנו אהרן.

הגיבורים במאמץ לשמור על השלמות האידאולוגית של הדת. הגיבורים הנאבקים על שפיותם אל מול אותם נציגים, אשר מקהים או משבשים את הבנותיהם, מפתחים שחיקה נפשית מצטברת, אשר מתפתחת לכדי תחושה פנימית של אימה הגובלת בטירוף. סופרים אחרים³⁴ העדיפו לעצב את היצר בדמות הנאות ילדות: השתובבות, מגע עם הטבע, ותחביבים נוספים. כל אלה דוכאו ונאסרו, מכיוון שאינם משרתים את המסלול הדתי הטיפוסי. כבנים למשפחות אדוקות נתבעו מילדותם לאמות מידה גבוהות במיוחד של שליטה וויתור. רובם ככולם נצטוו על-ידי אביהם³⁵ להתנתק ולהתנזר מבני גילם ומן הפעילויות האופייניות להם לטובת אידאל רוחני.

עד כה תיארתי את הקונפליקט הטרגי בין יצר לתרבות באמצעות חלומותיהם של ילדים. בחרתי לתאר כאן את ההתנגשות בין התשוקות לבין הכוח הבולם אותן, באמצעות מתח הניגודים שבין תיאורי הטבע והנוף. כדוגמה טיפוסית תשמע ילדותו של גרשון, גיבור הסיפור "נפש רצוצה", מאת ש' בן ציון. בסיפור זה מוצג הגיבור כמי שנמלט אל חיק הטבע בנקודות שונות של קושי בשנות ילדותו. הטבע מעוצב כשופע טוהר וחיוניות, בניגוד חד למסכת הקודרת והשמרנית של כללי החינוך היהודי ואורחותיו. מתח הניגודים הזה מרפה את נפשו וגורם לו לתחושה מתמדת של תסכול וויתור על העונג כדרך חיים.

לבריחתו הראשונה של גרשון אל חיק הטבע קדמה מסכת ארוכה של השפלות והתעללויות מצד רבו. ברגע מסוים של שובע הוא מעז למרוד ונס על נפשו היישר מבית המדרש אל חיק הטבע כדי לחסות בו. שם, כניגוד חד לטבעו החייתי של האדם, מקדמת את פניו בלבביות העז של שכנתו: "העז הלבנה של שכנתנו הכירתני, פועה ורצה לקראתי – ואני נס כרוצח שנמלט" (נפש רצוצה, עמ' ז). מבעד לאופיו המרדני של גרשון מתגלה הצורך העמוק שלו לחסות

34 תפיסה זו משוקעת בסיפורים רבים שבהם דנתי, כמו למשל "לאן?", "מסביב לנקודה", "נפש רצוצה", "בחורף", "יום הדין של פייבקה", ועוד.

35 על השפעתו המזקת של דמות האב בסיפורי ברנר עמדו מבקרים רבים, כמו למשל סדן (1996), אבן (1977), ערפלי (תשנ"ג ותשס"א) וקצנלסון (תשל"ב, 1972). הכול, למעט האחרון, הראו כיצד תופסת דמות האב מקום מרכזי בחייהן הנפשיים של הדמויות הברנריות בילדותן וכיצד מתורגמים הזיכרונות על דמויות מייסרות אלה לרגשות אשם וחרדה בבגרותן.

בסביבתו, צורך שמתבטא בשאיפתו הכמוסה להיהפך לגוזל בין עפאי העץ. השהייה בחיק הטבע גולשת לשעות הלילה המאוחרות וצובעת את פרטי הנוף המוחשיים בצללי עיניים של חורבות. תפאורה קודרת זו משמשת כרמז מטרים למסכת ההתעללות הצפויה לו בסביבתו הטבעית למחרת היום. כאשר שב גרשון ללימודיו ב"חדר" הוא נענש בפרהסיה באופן חמור ומשפיל במיוחד. למרות זאת הוא משתדל לנהוג כלפי בעלי הסמכות ביחס של כבוד ולציית למוסכמות. ואולם, הקונפליקט הפנימי בין היצר לבין איסורי ההלכה, שב ומכרסם בו בכל פעם שנגלים לפניו מרחבי הטבע.

המפגש השני עם הטבע מתרחש בשלב בוגר יותר בחייו הנפשיים של הגיבור, שבו הוא מסוגל לשלוט על הדחף שלו לברוח. היצר מוצא את ביטויו בהתבוננות רוויית תשוקה של געגוע אל מרחבי הטבע. לעומתו מיוצגת התרבות היהודית באווירה מדכאה של יום שבת. מבעד לחדר המוגף באפלולית של יום השבת, עורג הגיבור לנוף הקסום של הטבע. התיאור הנלבב של הטבע טובל בנימה חושנית ואקזוטית, המרמזת על ההזדהות של המחבר המובלע עם העולם החושני של גיבורו: היצר טובל בשמי תכלת שקופים, הגפנים משתרגים ככובעים ירוקים והתלמים זוהרים בשמש בצבעי הלבן הצהוב הירקרק והאדום. כל המראות הללו שוטפים את אוצרות הטבע באור של לבלוב ופריחה וכמקור של חיות. בתוך לבו של הנוף זוהר הצלב ומכה את גרשון בסנוורים. בניגוד לשבת, כמייצגת את האיסור על העינוג, משמש הצלב כסמל להווי החיים הכפרי והמשוחרר של הגויים, ומרמז על האיום הכרוך בהתמסרות לטבע ה"גויי".

המפגש השלישי של הגיבור עם הטבע מתקיים סמוך להיותו בר מצווה. בגיל זה הוא מעז להתקרב אל הווי החיים הגויי הכפרי המשתרע למטה ומשתכר מיופיו ומעוצמתו. החיים במקום זה מצטיירים כתערובת משכרת של מראות, ריחות וצלילים. הניחוחות העולים מן התירוש, מן הרפת ומן הגן ומתערבבים עם הקולות העולים מן החי, גורמים לו לסחרחורת חושים. בניגוד לעולם התורני השמרני, על איסוריו וכלליו הקפדניים, נהנה גרשון לצפות באורח חיים המקורב אל מקורות החיים: ילדים נוהגים בשוורים, גויים שואבי מים ורועים הנוהגים את עדרם. גרשון חוזר לביתו, אך ממשיך להתגעגע אל העולם החופשי. מנקודת מבטו של נער יהודי, הנחנק ונאנק תחת משטר הדיכוי של הדור הישן, מקבלת הברכה "שלא עשני עבד" נופך אירוני במיוחד.

כל תבניות הניגודים הללו מעבירות מסר עקרוני משותף ביחס לניכור השורר בין הטבע האנושי לבין החיים על-פי ההלכה. בדומה לגרשון, כל הגיבורים שתיארת את מסלול התבגרותם, סבלו מדיכוי חזק של יצריהם כתוצאה מחינוך מוקפד. למרות העובדה שלא כולם סובלים ממצבים קליניים של טירוף, רובם ככולם סובלים מ"נכות נפשית", שבאה לידי ביטוי בחיים נטולי טעם ונעדר חיוניות. המצפון המייסר אותם ברגשות אשם והקשיים למלא אחר האידאות הנשגבות מונעים מהם את היכולת לפעול למען אושרם מתוך קשר עמוק אל החיים.

כפי שמתברר לעיל, בדומה לפרויד, הסיפורת העברית תיארה את תקופת הילדות כקונפליקט נפשי עקרוני שבין היצר לתרבות. עם זאת, בניגוד להשקפותיו של פרויד, אין הסיפורת שבה דנתי מתייחסת אל היצר במשמעו הרחב של הדחף המיני בתקופת הילדות. כלומר, הסופרים, בשונה מפרויד לא זיהו את קיומם של אזורים גופניים מענגים כמפתח להתפתחות מבנה האישיות הבוגרת ומצוקותיה. בשונה מפרויד והפסיכואנליזה על זרמיה השונים, הסופרים לא קשרו בין אירועים אשר התרחשו בשנות הילדות המוקדמת לבין התפתחות קווי אופי אישיותיים וסימפטומים נפשיים חריגים בבגרותם. כלומר, גם אירועים טראומטיים בתקופת הילדות המוקדמת לא נתפסו כשורש שמזין את תסביכי נפשם בבגרותם.

3. עקרונות המיון של פרויד

פרויד ראה בתופעת השיגעון נטייה הטבועה בטבע האנושי. הוא טען כי כל אחד מאתנו הוא בריא וחולה, נורמלי, גֵירוטי ופסיכוטי בעת ובעונה אחת. מסיבות אלו העדיף להימנע מתיחום ומסיווג מדויק של מחלות נפש. באופן כללי ביותר הבחין פרויד, לפי הגורם הסיבתי, בין שתי קבוצות מרכזיות: פסיכו-גֵירויות וְגֵירויות אקטואליות (Laplanche & Pontails, 1973). המשותף לכל המצבים שהגדיר בקבוצה הראשונה הוא קונפליקט נפשי לא-מודע.³⁶ לקבוצה זו משתייכים אנשים הסובלים מהפרעות נפשיות שבהן נשמרת תחושת

36 פרויד סבר, שנירוזה היא תוצאה של קונפליקט בין "האני" לבין "הסתמי", בעוד שהקונפליקט העיקרי בפסיכזה הוא בין "האני" לבין העולם החיצון (Freud, 11924a).

ביקורת המציאות (הפרעות נירוטיות) ואנשים הסובלים מהפרעות בחומרה פסיכוטית, בהן מתרחש שיבוש חמור בתפישת המציאות. לעומת זאת קבוצת הנירוזות האקטואליות (שוטפות, עכשוויות), תיארה הפרעות שהן תוצאה ישירה של תסכולים מיניים בהווה (כמו למשל התנזרות מחיי מין, אוננות או משגלים לא-מספקים). ההבחנה שלו נועדה למטרות טיפוליות. לדעתו, החולים המשתייכים לקבוצה השנייה אינם מתאימים לריפוי בשיטה אנליטית, מאחר שמדובר בסיבות טכניות או גופניות אשר אמורות לחלוף ברגע שתאפשר פעילות מינית נורמלית (Freud, 1912a, 1924a).

במשך הזמן, בהסתמך על השקפתו של פרויד, פיתחה הגישה הפסיכואנליטית שיטת מיון המבוססת על שלוש קטגוריות עיקריות: נירוזות, הפרעות אישיות ופסיכוזות. חלוקה בסיסית זו מתארת את ההפרעות על-פי סיבתיות נפשית אחידה ועל-פי דרגת חומרתן.³⁷ שיטת סיווג זו מהווה גם כיום כלי שימושי בידי הקלינאים לתיאור עוצמת הסימפטומים ואיכות הקשר עם המציאות.

***

הסיפורת והפסיכואנליזה של פרויד אצרו בתוכן תפיסה פילוסופית דומה, לפיה המעבר מעולם הצלילות לעולם מרוסק אינו חד ומדויק. קווי הדמיון ביניהן מתבססים על שלוש נקודות מוצא משותפות אשר ייסקרו להלן באמצעות דוגמאות מן הסיפורת העברית.

א. תפיסת השיגעון כחבוי בטבע האנושי

בכל הסיפורים שבהם דנתי עד כה מובלעת תפיסת עולמו של פרויד, ולפיה

---

³⁷ מנקודת המבט הפסיכואנליטית מקובל לראות את ארגון האישיות של הפרעות האישיות כעולה על ארגון האישיות הפסיכוטי ונופל מארגון האישיות הנירוטי. מידת החומרה תלויה בשלב ההתפתחותי שבו נעצרה האישיות או שאליו נסוגה. ההפרעות הפסיכוטיות משקפות הפרעות בשלב התפתחותי ינקותי, שבו נעשה שימוש במנגנוני הגנה פרימיטיביים, כגון הזיות, כדי לבנות בדמיון את המציאות הרצויה. הפרעות האישיות מייצגות סימפטומים של דפוסי התנהגות מופרעים ובלתי סתגלניים, שמקורן בליקויים שהתרחשו מגיל שנה וחצי עד גיל שלוש לערך. הנירוזה נחשבת להפרעה שחומרתה נמוכה יחסית, מאחר שמקורה בגיל ארבע לערך של ההתפתחות (השילוני, 1950; 1990; Winchester).

מוזרויות ושיגעונות מצויים בכל אדם. כבר ראינו (באמצעות החלומות) כיצד התיאורים של החיים הלא־מודעים מפרקים התנהגויות חריגות מן המשמעות הפתולוגית ומשווים להן תוקף של התנהגות נורמלית. אתאר כאן כיצד הטירוף מעוצב כהעצמה של תכונות קיימות.

אצל יעקב אברמזון (מסביב לנקודה, ברנר, 1904) התכנים הפנימיים שמציקים לו מופיעים תחילה כדאגות אנושיות שמובלעות בחלומות בהקיץ. מראות אלה מתפתחים בהדרגה להזיות שחותרות לקעקע את שפיותו. בסיום הרומן הם פורצים ומציפים אותו בהתקף השיגעון הגדול של הגיבור. גם טירופו של הגיבור "הוא" (בבית המשוגעים, בארון, 1905) מעוצב כתהליך טבעי והדרגתי של החמרה נפשית. ככל שגובר הייאוש ומתמעטת החמלה כן פוחתת יכולת השיפוט הראויה. בתחילה מנסה הגיבור לשים קץ לחייו על רקע הבגידה של אהובתו. אחר כך מצטברים אצלו בבית החולים רגשות מרים של קיפוח וזעם שגורמים להתפרצותו הלילית לבית הרופא. לבסוף, כשהוא נשלח לאשפוז פסיכיאטרי, מחמיר מצבו הנפשי וגורם לו להתבלבל בין מציאות לדמיון.

באופן דומה מתערער מצבם הנפשי של שמואל האב ונעמי בתו (קלונימוס ונעמי, בן גריון, 1909). אצל שמואל, בהיותו אדם מכוער, קנאתו כלפי אשתו גוברת, בכל פעם שגבר זר פוקד את חנותם המשותפת, בגלל דמיונו הפרוע. כשמתמלא מאגר הקנאה הוא מאבד לגמרי שליטה על מעשיו. בהקבלה ישירה לנטייתו זו מעוצב שיגעונו של נעמי בתו. למשמע הידיעה על נישואיו הצפויים של אהוב לבה עם נערה אחרת היא מאבדת את צלילות דעתה. הדמיון המשפחתי הזה בנסיבות הטירוף מגביר את הרושם שקנאה היא תכונה נורמלית במהותה, שעלולה בנסיבות מסוימות להעביר אדם על דעתו.

גם אצל זלאטקה (רוחות רעות, ברקוביץ, 1917) מעורר טירופה כהתגברות מעיין הדחפים. המחבר המובלע מציג אותה כאישה בעלת עוצמה גבוהה של תשוקות. האופן המשולהב שבו היא מחליקה על מימי הנהר מצטייר כביטוי טבעי לאנרגיה נפשית שתובעת את מימושה וטמונה בכל אדם באשר הוא אדם. אנרגיות אלו נחסמות בכוח על־ידי אחיה, המייצגים את הנורמות המוסריות הקפדניות של מסורת ישראל. לפיכך, את אפיזודת הטירוף שבה היא מתפלשת בשלג כששמלותיה קרועות, ניתן לפרש כמעין התפרצות טבעית של תשוקותיה הארוטיות שדוכאו.

עיקר עניינו של הטירוף אצל שמואל ידעוני "המבוהל" (המבוהל, בן גריון, 1913) הוא בנטייה שכלית מופרזת להתלבט בין הניגודים. נטייה פילוסופית זו היא חלק מהתייחסות מקובלת לעולם אצל אנשים מסוימים. אולם בגלל התעצמות הבהלה מונעות ממנו מחשבות פילוסופיות אלה בהדרגה לתפקד כראוי בכל שטחי החיים. גם כאן כמו במקרים הקודמים, התרוצצות הרגשות המוגברת בנפש הגיבור גורמת לו לחצייה סמלית של הקו הדמיוני שבין שפיות לשיגעון.

נראה אפוא, כי ביסוד כל התיאורים של התהליכים הנפשיים שפורטו לעיל עומדת הנחתו של פרויד שהשיגעון הנו חלק מן הטבע האנושי. עם זאת, הפסיכואנליזה בניגוד לסיפורת העברית, הבליטה עיקרון זה כאשר תיארה את כל המצבים הנפשיים כמופעלים על-ידי אותו עיקרון.

ב. חוש המציאות כסמן מרכזי בין שפיות לשיגעון

גם הסיפורת כמו הפסיכואנליזה,³⁸ סימנה את אבדן חוש המציאות כסמן הגבול שבין שפיות לשיגעון. חלוקה זו נשענה על תפיסה התפתחותית³⁹ ועל הבדלים ביכולת תפיסת המציאות. לפי השקפה משותפת זו קיים במצבים פסיכויטיים עיוות חריף בתחומי החשיבה ותפיסת המציאות, בהשוואה למצבים נורמטיים. כפי שאראה בדוגמאות הבאות, היבט זה מובלע כקנה מידה עקרוני להגדרתן כזקוקות לאשפוז,⁴⁰ או כסובלות ממצב נפשי חמור.

לקורא שעוקב אחר מצבו הנפשי של יעקב אברמזון (מסביב לנקודה, ברנר, 1904), מצטייר באופן ברור התהליך של התפוררות הדרגתית בכושרו של

38 לפי הגישה הפסיכואנליטית האדם מאבד במצבים הפסיכויטיים את היכולת לבחון את המציאות באור תקין. איבוד מבחן המציאות מציין הפרעה בתפקודי האגו וגורם להופעתו של חומר בלתי מודע בצורה מבלבלת וקשה להבנה.

39 הפן ההתפתחותי מתייחס לכך שבמצבים פסיכויטיים קיימת נסיגה לשלבים מוקדמים יותר בארגון האישיות. מן הראוי לציין, כי לא התייחסתי לזיקה של הסיפורת להיבט ההתפתחותי, משום שלא מצאתי עדות לתפיסה עקרונית כזו בסיפורת העברית של ראשית המאה ה-20.

40 קשיים בשמירה על חוש המציאות מנמקים את העילה לאשפוזן של אחדות מן הדמויות, כמו למשל נחום (כל הימים, שופמן, 1920), יחזקאל חפץ (שכול וכישלון, ברנר, 1920), אליהו (הלבן, בן ציון 1920), מנדו (במצור ובמצוק, שופמן, 1922), פייבקה (יום הדין של פייבקה, ברקוביץ, 1911), ביילה (ביילה המשוגעת) ושרה (בית תבנה).

הגיבור לשלוט בצלילות דעתו. לכל אורך נעוריו ובחרותו הוא אינו נלאה מלנסות ולממש עצמו כמנהיג הגואל את עמו. כשפג טעמו של החזון, כמו גם היכולת לממשו, הוא נמלט לעולם הפנטזיה. קשייו לאחוז במציאות בולטים במיוחד באפיזודת הטירוף שלו בסיום הרומן. בסיטואציה זו נכנס אברמזון על קצות אצבעותיו אל בית משפחת דוידובסקי כשבידו מעין דגל העשוי מממחטה קרועה לקרעים רבים. מייד אחר כך הוא חומק לחדרו ומשרבט על הנייר במהירות רבה ובחשכה גמורה. כשהוא יוצא משם הוא ניגש לתנור וזורק מאפרו על פניו ומפזר סביבו את אותן פיסות הנייר שעליהן נכתבו הדברים. תוכן הדברים עצמם קשה להבנה והם למעשה מבולבלים מאוד. מנקודת ראותו של המספר, החותר להבין את גיבורו, מופעלות התנהגותו ופעולותיו על-ידי נטייה רוחנית עמוקה המוצאת את גילומה במעשים סמליים. מנקודת מבטם המשותפת של המחבר המובלע, הקורא ושל באי הבית מצטיירים מעשיו כגילויים מובהקים של מעשים שאינם מופעלים מתוך הכרה. כאשר אברמזון משמיע את דבריו בפני באי הבית הוא אינו מצטייר כאדם שפוי אשר משמיע בקול רם את רעיונותיו. לפי תפיסתם, מדובר באדם שמדבר עם נפשו ואיננו מסוגל לתקשר עמם. מכל הסיבות הללו הם מסיקים שניטל ממנו חוש המציאות והוא נזקק לאשפוז.

עיון בפרשת האשפוז של "הוא" (בבית המשוגעים, בארון, 1943) מדגים את אופן השפיות כנובע מרגשות חריפים של קיפוח. כפי שהראיתי, את מעשה ההתפרצות הלילית לביתו של ד"ר ברקמן, ניתן לפרש מבחינה סוציאלית כאבדן רגעי של עשתונות. מסיבות אלה, החלטתו של הרופא לאשפוז נתפסת בעיני התגרנית והקורא כקביעה שרירותית ובלתי אנושית. אלא שהתנהגותו בבית החולים מעידה על כך שאכן אינו מסוגל לתפוס את המציאות כראוי. הטשטוש בין מציאות לדמיון בא לידי ביטוי בכך שאינו מבחין בין השבכה האמתית לצלה. מן העובדה שהוא חוזר ונענש על ניסור השבכה למד הקורא מחזקת את הרושם שמדובר בפרצות בשיפוט המציאות ולא בניסיון בריחה נועז ומותאם למצב. העובדה שהוא דובר רק עם נפשו שהדברים אינם בשליטתו. בלי להתייחס לסיבות ולנימוקים, התנהגותו ומחשבותיו מלמדות שהוא מתקשה לעמוד במבחן המציאות. בדיעבד, בהקשר של הסיפור כולו, מתקבל הרושם של ד"ר ברקמן שההתפרצות אכן מהווה מעין איתות מוקדם על קיומו של חוש מציאות מופרע.

תיאור התנהגותו של שמואל (קלונימוס ונעמי, בן גריון, 1909) לפני רעייתו משמש בסיס מוצק כדי להניח שאיבד את צלילות דעתו. לאחר תקופה ממושכת שבה היה שרוי באפתיה גמורה, הוא מרקד לפניו פתאום כשיכור, ללא כל סיבה ברורה. המחבר מעצב את דמותו בסיטואציה זו כדמות גרוטסקית במיוחד, שענינה בוערות, לשונה שלוחה והיא צווחת בגרון ניחר: אש! אש! כמו לא להותיר ספק שניטל ממנו חוש המציאות, מתאר המספר כיצד התגרד בכותל כאשר הגיעה רעייתו לבקרו בבית החולים. סימני טירוף מובהקים מתגלים גם אצל בתו נעמי למשמע הידיעה שאהוב לבה עומד להינשא לאחרת. למשמע ידיעה זו היא מתקשה לתקשר עם בני אדם ומסתובבת בדרכים ללא כל מטרה. כאשר היא נחסמת היא מנפצת לרסיסים כל חפץ שנקרה בדרכה. גם לאחר האשפוז היא מתקשה לתפוס את המציאות בצורה ברורה. היא סובלת מהזיות שבהן מופיעה מולה חיה ששולחת לשון לעומתה, ובפעם אחרת, כשנשבר החלון בביתה, היא אוכלת את שבריו.

גם מצבו של שמואל (המבוהל, בן גריון, 1913) לפני אשפוזו מעיד על פגיעה רצינית ביכולתו לאמוד את המציאות ולטפל בה כראוי. במשך תקופה ארוכה הוא פוסח על שני הסעיפים ביחס לכל החלטה ומעשה בחייו. בתחילת הסיפור מעוצבת דמותו עדיין כאדם שפוי הסובל מאבדן כיוונים רגשי, בגלל התייחסותו לכל נושא מתוך זיקה חצויה. אולם בסיום הסיפור מתברר שהספקות הפנימיים צוברים כוח בעומק נפשו והורסים לחלוטין את צלילות דעתו. תגובותיו הפסיכוטיות משתמעות מן האופן שבו מעצב המחבר את המעמד האחרון לפני שאושפז. שמואל פותח את הדלת בפני בעלת ביתו כשרק כותנתו לעורו ופיו מגיר ריר ומלא שאלות פילוסופיות על היקום.

האשפוז של זלאטקה (רוחות רעות, ברקוביץ, 1917) מאיך את אבדן בוחן המציאות כהתעצמות כמותית של הדחף על פני ההיגיון. זלאטקה מתנהגת בצורה משוחררת המזוהה בחברה שבה היא חיה עם פריצות מוסרית. ברם, על אף שמטבעה היא מצטיירת כפורצת גדר, המעשה שבגללו מבקשים אחיה לאשפז אותה מעיד בעליל על אבדן טוטאלי של חוש המציאות. באירוע זה זלאטקה מתפלשת בשלג, תולשת את שיער ראשה וקורעת את שמלותיה מעליה. אחר כך היא מבקשת על חייה ומציגה את עצמה כנערה נוצרייה הנאלצת לחיות בין

הגויים. כל הפרטים הללו מסמנים גם בחברה האוניברסלית התנהגות מנותקת מהמציאות, הניזונה מקושי עקרוני לדכא יצרים ומשאלות מיניות.

ג. הסימון המטפורי של תהליך השיגעון כאבדן התבונה

לפי השקפתו הפילוסופית של פרויד השיגעון אינו מצב אחר, אלא מצב שבו מתגברים היצרים והתשוקות על השכל הישר. באופן דומה גם הסיפורת העברית תפסה את השיגעון כהיעדר התבונה. על תפיסה זו מעידים ביטויים "נטרפה דעתו" ו"יצא מדעתו" שהוטבעו לסימון מצבי שיגעון. המושג "טירוף" הוא מן השורש ט"ר"ף, הנושא משמעות ראשונית כפולה של "ערבב" (בלבל) וגם של "היות למאכל" (לטרף) על-ידי חיה אחרת. המושג "נטרפה דעתו" מופיע במשמעות של התערבות השכל הישר עם היצר מכיוון שהמושג "דעת" נקשר בספרות המקראית עם חכמה ותבונה. ברבות השנים השתרשו מושגים אלו בשפה העממית והם מקובלים עד עצם היום הזה.

התפיסה הזו מגולמת גם בצירופי לשון שבהם מופיעים ביטויים נרדפים למושג הדעת, כמו למשל בינה, שכל ומוח. בשלושה סיפורים משמש הביטוי "הסתתרה בינתו" במשמעות זהה, ואילו בסיפור "המבוהל" (בן גריון, 1913) מסכם המספר במילים "מטושטש במוחו" את מצבו הנפשי המערער של גיבורו (המבוהל, עמ' צב). לתשומת לב מיוחדת ראוי הציור הלשוני שמתאר את ההתמוטטות הנפשית של נחום בונדי (כל הימים, שופמן, 1920): "כציפור בכלוב התלבט המוח האנושי ונפל חלל" (עמ' 45). ברצף הדינמי של העלילה משתלב דימוי זה עם העובדה שהגיבור התערער בנפשו לאחר שנפל בשבי. במשמעות נרדפת לתבונה משמש גם המונח "שכל". כך למשל מסכם המספר (מעלות ומורדות, עגנון, 1919) את השינוי שחל אצל רעייתו של הגיבור המרכזי בעקבות המשבר הכלכלי: "הקדיר שכלה של אשתו [...] וניטל שכלה" (מעלות ומורדות, עמ' צד). באופן דומה מסכם המספר בסיפור "קלונימוס ונעמי" (בן גריון, 1909) את ההידרדרות הנפשית במצבו של ראובן: "עוצב דיכא את אור שכלו וימק בשרו" (קלונימוס ונעמי, עמ' קצח).

המסקנה המשתמעת מכל הביטויים המטפוריים הללו היא שהסיפורת העברית, בדומה לפסיכואנליזה, אצרה בתוכה עמדה פילוסופית דומה. לפי השקפת עולם משותפת זו השיגעון אינו נתפס כמצב שונה אלא כקריסה של התבונה.

4. הפסיכואנליזה

הטיפול הפסיכואנליטי, לפי גישתו של פרויד, מדגיש טיפול שיחתי למכלול הבעיות הנפשיות. גישה זו חותרת ליצירת שינויים בני קיימא במבנה האישיות ובדפוסי ההתנהגות המרכזיים, נוסף על ההקלה במצוקות של הסימפטומים והפחתת רמת הסבל הנפשי. מטרת הפסיכואנליזה היא להעלות אל המודעות רגשות ומניעים מודחקים כדי שאפשר יהיה להתמודד עִמם באופן רציונלי.

פרויד שאף לקשר מקצועי ואובייקטיבי ולא דווקא אישי. גישה זו, שבה המטפל אינו חושף דברים על עצמו, נועדה לאפשר זרימה חופשית של אסוציאציות אצל המטופל ולעודד את תהליך ההעברה. הוא ביקש מן המטופלים להתרווח על הספה ולומר כל מה שהם חושבים ומרגישים באופן ספונטני, ללא עריכה וצנזורה. טכניקה זו של אסוציאציות חופשיות הביאה אותו גם לשימוש בניחות חלומות, פליטות פה ומעשי כשל. באמצעותם של כל המבעים הללו ניסה להתחקות אחר המשמעות הלא-מודעת של הקשיים. השמירה על הניטרליות אפשרה גם את תהליך ההעברה.⁴¹ פרויד נעזר בתגובות הרגשיות שפיתחו מטופליו כלפיו בקשר הטיפולי. באמצעותם הביא לידי המודעות שלהם את הדרך שבה באו לידי ביטוי בעבר דאגותיהם או משאלותיהם.

השאיפה להגיע לריפוי מלא על-ידי חדירה לגרעינה של כל נִירוזה ועל-ידי חזרה למוצאה בתקופת הילדות, הצריכה עבודה ממושכת ואינטנסיבית. שיטת האנליזה הקלאסית כוללת שימוש בספה וארבע עד חמש פגישות בשבוע במשך חודשים רבים או אף במשך שנים אחדות.⁴² הנחת היסוד היא שנחוצה עבודה

41 בעקבות שימושו באסוציאציות חופשיות הגיע פרויד למסקנה שבקשר הרגשי של המטופל כלפי המטפל חוזר המטופל על רגשות שחש במקורם כלפי הוריו או דמויות משמעותיות בחייו. תגלית חשובה זו כינה בשם "העברה" (Transference) (סטור, 1993, עמ' 113). בדרך הפרשנות ניסה פרויד להפוך את החזרה הזו ככלי נוסף להתחקות אחר הרגשות המקוריים המודחקים של המטופל כלפי אותן דמויות. תפקידו של האנליטיקאי הוא להסב את תשומת הלב של המטופל להתייחסויות מוטעות כלפי המטפל, לספק לו חוויה רגשית מתקנת ולהפוך את הקשר ביניהם למערכת יחסים שבה ירגיש המטופל שהוא מתקבל ברצון ובהבנה.

42 במהלך השנים חל גם גיוון בטכניקות הטיפול, והתפתחה שיטה הקרויה "פסיכותרפיה דינמית", אשר הטיפול בה מתנהל בשיטת פנים אל פנים, במסגרת של פגישה אחת או שתיים בשבוע.

אינטנסיבית וממושכת כדי להגיע לתמונה מקיפה של אישיות המטופל ולסייע לו בהבנת דפוסי התנהגותו ובפיתוחן של רמות ארגון ותפקוד יעילות וגמישות יותר (וודורת, 1954; פרויד, 1968ה; ברמן, 1990א).

מן הראוי לציין כי בצד ההישגים הנכבדים של גישה זו, טענו כלפיה שאינה מתאימה לטיפול בחולים הסובלים ממחלות נפש קשות. כמו כן סברו המבקרים כי המטופלים חשופים לשימוש בידע התאורטי בצורה מסוכנת במיוחד. הכוונה היא שבאמצעות הפירוש הפסיכואנליטי לפי תפישת פרויד, ניתן לפרש כל תגובה כמנגנון הגנה. למשל, לפרש דאגה כלפי הזולת כהיפוך תגובה של הרצון הלא-מודע לפגוע בו (פוקו, 1992).

***

בסיפורת אף שהסופרים זיהו את כוח השפעתו של הלא-מודע, הם לא זיהו את הכוח הטיפולי הטמון בהעלאת התכנים הלא-מודעים אל המודעות. בדומה לפרויד⁴³ הכירו אף הם באופן אינטואיטיבי ברעיון שתהליכים לא מודעים ואירועים משמעותיים בילדות משפיעים על היווצרות הסימפטומים של תופעות השיגעון. על בסיס תובנות משותפות אלה ביקשו שתי הדיסציפלינות לגעת בחומר המודחק מן התודעה ולהעלותו אל המודעות. באמצעות החדירה אל העולם הלא מודע של הדמות, הראו הסופרים כיצד בעיות עכשוויות אינן ניתנות להבנה מוצלחת ללא התודעות אל הסיבות העמוקות. פרויד, לעומת זאת האמין שאם

43 כפי שהראיתי בדיון ביסודות הלא-מודעים כמפתח לפענוח מצוקתו של הגיבור, שורה של מבעים חלומיים או דמויי חלום, פותחים בפני הקורא צוהר אל שורשי החוויות שהצמיחו סימפטומים. בהקשר זה הראיתי כיצד מכוונים חלומות הבלהות של פייבקה (יום הדין של פייבקה, יצחק דב ברקוביץ, 1911) לקונפליקט בסיסי באישיותו בין היצר לבין המוסכמות, המשמש כרקע להתמוטטותו. באופן דומה חושף בפנינו חלומו של גרשון (נפש רצוצה, בן ציון, 1902) אירועים מביכים ומבישים שחווה והדחיק בחיי המציאות, ושהסתננו לחלומותיו ודכדכו את נפשו בחיי הערות. ההזיות של זלאטקה (רוחות רעות, ברקוביץ, 1917) חושפות בפני הקורא את גודש הפנטזיות הארוטיות שגרם להתפרצותה הפסיכוטית, ואילו חלומותיו והזיותיו של יעקב אברמזון (מסביב לנקודה, ברנר, 1904) מלמדות על תחושת הפחד מפני האב שמופיעה בתחומי הלא-מודע. תחושה שהתווספה למועקות נוספות שגדשו את צערו והביאוהו אל מחוזות הטרורף.

יחדור אל שורשי הפעילות הלא־מודעת, יצליח גם לגרום לסילוקם של הסימפטומים. אף על פי שמרחק הזמן תרפיה כזו היא כמו מובנת מאליה, עצם הרעיון של ריפוי בעזרת טכניקות של אסוציאציות חופשיות ופירוש חלומות היו בבחינת חידוש מהפכני לפני כמאה שנה.

באופן תאורטי, הצורך בהתחקות אחר גורמים לא־מודעים כמפתח לתסביכי הנפש הבוגרת, הוא נקודת המפגש המשותפת היחידה שבין הספרות לפסיכואנליזה. בשיטת הטיפול שלו ביקש פרויד גם להחיות מחדש את המשאלות המיניות שהודחקו במהלך ההתפתחות ולעבד אותן מחדש בחיי הערות. מחשבה זו נשענה על הדגש ששם פרויד (פרויד, 1945) בניגוד לספרות על התפתחות המיניות בילדות והשלכותיה על האישיות הבוגרת.

5. ההתייחסות להיגיון שבשיגעון

פרויד פיתח את התאוריה השיטתית הראשונה שטענה למשמעות נפשית גם למחלות נפש. זו היא אחת התרומות הגדולות של פרויד למקצוע הפסיכופתולוגיה ולהומניזציה של האדם המוגדר כ"חולה נפש". כך למעשה הוא סלל את היחס החיובי כלפי מה שנחשב עד אז כדברי שטות חולניים. גם אם הסבריו באשר לגורמים למצבים פסיכטיים הושתתו על בסיס צר מדי,⁴⁴ קידמו רעיונותיו את הבנת מחלות הנפש הקשות על בסיס אותו עיקרון שבו הובנו הפרעות הקלות (גירוזות). תאורטיקנים בתחום האוריינטציה הפסיכואנליטית המשיכו בעקבותיו, לנסות ולהבין את המשמעות הרוחנית של סימפטומים פסיכטיים. ברוח זו ניסה למשל אויגן בלוילר (Eugen Bleuler, 1857-1939) להסביר את מחלת הסכיזופרניה (פרויד, 1978; Freud, 1917b).

עם זאת, שאיפתו של פרויד ליצור שיטת הסבר משותפת לבעיות הנפשיות השונות על־פי אמות המידה של הפוזיטיביזם המדעי, התפרשה על־ידי מבקריו כיחס מנוכר כלפי סבלם של הפצינטים. שאיפה זו יוצרת לדעתם בעיה כפולה:

---

44 אף שפרויד רצה לסגל את הפסיכואנליזה עד כדי שתוכל לטפל גם בפסיכוזות, או לפחות למצוא להן הסבר, כתב מעט בנושא הסכיזופרניה. באותם ימים לא האירה ההצלחה פנים לאנליזה של חולים מסוג זה. פרויד עצמו אסר לטפל טיפול אנליטי בסוגים רבים של הפרעות נפשיות, במיוחד הפסיכוזות, בטענה שהפסיכוי אינו מסוגל לבצע את ההעברה הדרושה לאנליטיקאי (גיי, 1993).

א. חלוקת האדם מבחינה תאורטית ליחידות מובחנות, הלוחמות תמיד זו בזו, מעלה תמונה חסרת ממש של מה שמתרחש באמת במחשבה, בהרגשה ובהתנהגות. ב. עמדה שיפוטית במובן של השלטת אמונותיו של המטפל על ההסברים הסיבתיים ועל פרשנותו את המטופל. לכן, לדעת מבקריו, השקפת עולם זו אינה מסוגלת להבין את הבעיות מנקודת המבט של המטופל עצמו. לטענתם היחס המנוכר כלפי המטופלים בא לידי ביטוי גם בשאיפה ליחס ניטרלי בפגישה הטיפולית. להשקפתם, שימרה גישה זו את מעמדו המתנשא והכול־יכול של הרופא מול המעמד הנחות של הפציינטים כמושאים "חריגים" או "סוטים" או "חולים" הזקוקים לסיוע טיפולי. היחס הערכי הנגזר מתורתו של פרויד הנו כפול. מחד גיסא זהו יחס מנוכר, מעצם הנטייה לגישה מדעית המתבססת על מערכת הסבר אחידה. מאידך גיסא – יחס חיובי המשתמע מעצם הנטייה להסבר פסיכולוגי (פוקו, 1992; סטור, 1993).

***

הסיפורת, בדומה לפסיכואנליזה, יצרה יחס של קרבה והזדהות גם עם הטירוף באמצעות המבעים הלא־מודעים. מבעים אלה שימשו כמפתח להפיכת המנוכר למוכר.

כך למשל מתאפשרת הזדהות עמוקה עם סבלם של הילדים בעזרת החלומות או מבעים דמויי חלום. באמצעותם ניתן לעקוב אחר המחיר הנפשי שמשלם ילד שגדל על ברכי חברה מסורתית. בסיפור "המעורב בדעת" זיהינו באמצעות הזיותיו של הגיבור על עקידתו את הקשיים לגדול על ברכיה של חברה דתית שמקריבה את בניה על מזבח עקרונותיה. באמצעות חלומותיו של פייבקה (יום הדין של פייבקה, ברקוביץ, 1911), הזדהינו עם גורלו של נער יהודי שגדל בסביבה גויית וסובל מהשפלותיה של החברה הדתית בעיירה הסמוכה. באופן דומה גם חלומותיו של גרשון (נפש רצוצה, בן ציון, 1902) פתחו בפנינו צוהר של סימפתייה השמורה לנער קטן שנרמס תחת השפלותיה של חברה שמרנית. כל החלומות הללו מגבירים את הנימה האוהדת כלפי גילוייה החיצוניים של המצוקה הפנימית.

פונקציה דומה של הגברת האמפתיה ממלאים התכנים הלא־מודעים בתיאור

סבלם של המבוגרים. החלום בהקיץ של רבי הניך (ניצוץ קדוש, שטיינברג, 1903) מסייע לקורא להזדהות עם מצבו ההזוי שנובע מן הקושי האוניברסלי לדכא את היצר הארוטי. המראות החולפים בראשו ונחשפים לפני הקורא מדגישים את הפן הרגשי הסוער והאנושי כל כך, המקשה עליו לקבל החלטה שקולה ועניינית. גם החלום של רבי חנן אבא (מעלות ומורדות, עגנון, 1919) מאפשר לקורא לחוש יחס חיובי כלפי הגיבור. באופן פרדוקסלי מגביר חלום זה את האמפתיה כלפיו דווקא בגלל הרגשות השליליים של נקם ושמחה לאיד שמשקפים בו. זאת מכיוון שהחלום פותח צוהר אל חולשה אנושית לדמות המצטיירת רחוקה בגלל היותה מצטיינת באמונתה ובמידותיה. ולבסוף, חלומה של מושה (דרך קוצים, בארון, 1943) משמש ביצירה כהסבר חשאי לגורם הפסיכולוגי בשיתוק שאחז ברגליה. הסבר זה, החשוף בפני הקורא ונעלם מדמויות המשנה הצדדיות, מנמק בעקיפין את אהדתו כלפיה. לעומת זאת, חסרונו של הצופן הפסיכולוגי מסביר את היחס השלילי כלפיה מצד אנשי העיירה. בלעדיו היא מצטיירת כאדם תובעני וממורמר, המשתמש בשיתוק מעצם היותו משבית שמחות מקצועי.

ניתן לסכם ולומר כי הסיפורת והפסיכואנליזה הפחיתו את הרתיעה מפני הטירוף, בעזרת תיאור הרבדים הלא מודעים בהתנהגות הנפשית.